

УДК 94(477):351.713

**“ПЕРША ЕЛЕВТЕРІЯ” ХЕРСОНЕСА ТА ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ МІСТА 40-х рр. до н. е. – 140-х рр. н. е. У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ<sup>1</sup>****К. М. Колесников****(Академія митної служби України, м. Дніпропетровськ)**

*Иногда интересная идея, кочуя из ссылки в ссылку, постепенно становится научным фольклором, а ргіогі находящимся вне критики.*

Симоненко О. В. Сарматские всадники Северного Причерноморья. – СПб, 2010. – С. 246.

*Присвячено аналізу історичної гіпотези про дарування Цезарем Херсонесу свободи (елевтерії) від Боспора. Детально розглянуто наративні, нумізматичні та епіграфічні джерела, що лягли в її основу. Автор показує, як початково продуктивна гіпотеза через постійне повторювання (дублювання) в історіографічній традиції перетворилася на ерзац-аналог історичної реальності.*

*Статья посвящена анализу исторической гипотезы о даровании Цезарем Херсонесу свободы (элеутерии) от Боспора. Детально рассматриваются нарративные, нумизматические и эпиграфические источники, которые легли в её основание. Автор показывает, как изначально продуктивная гипотеза, благодаря её постоянному повторению (дублированию) в историографической традиции, превратилась в эрзац-аналог исторической реальности.*

*This article analyzes the historical theory to grant Caesar Chersonesos freedom (eleutheria) from the Bosporus. Provides details of narrative, numismatic and epigraphic sources, which served as its base. The author shows how the hypothesis originally productive because of its constant duplication (repetition) in the historiographical tradition turned into equivalent substitute (ersatz-analogue) of historical reality.*

**Ключові слова.** Херсонес, Боспор, Рим, Цезар, елевтерія, епіграфічні джерела, нумізматичні джерела, наративні джерела, історіографічна традиція, історична гіпотеза, артефакт, речові докази, історичний факт.

**Вступ.** Актуальність запропонованого дослідження пов'язана з проблемою пошуку підстав та механізмів формулювання наукових гіпотез і теорій. В історіографії античного Північного Причорномор'я цікавий матеріал для розгляду цієї проблеми надає доба встановлення римського контролю над чорноморським регіоном, зокрема припущення про надання Цезарем Херсонесу Таврійському так званої першої елевтерії, тобто статусу вільного міста. Такий акт, якщо він мав місце, ліквідував залежність цього віддаленого від Риму грецького поліса від Боспорського царства, правителі якого наважилися на той момент кинути виклик “Вічному місту”.

**Постановка завдання.** У науковій літературі навколо цієї події (реальної чи уявної) склалася цікава історіографічна ситуація, що й привернула нашу увагу. Метою даної статті є аналіз джерел аргументації гіпотези “першої (цезаревої) елевтерії” та спроба накреслення шляху перетворення гіпотези на беззаперечний історичний факт. Цю гіпотезу запропонував видатний вітчизняний дослідник Михайло Іванович Ростовцев, який першим у другому виданні (1916 р.) першого тому “Написів Тіри, Ольвії і Херсонесу Таврійського, що у бік

© К. М. Колесников, 2013

<sup>1</sup> Скорочену версію цієї статті з дещо відмінною назвою надруковано в альманасі “Ейдос” (Колесников К. Десять рядків, або як Цезар (не)подарував свободу Херсонесу // Ейдос. ЕΙΔΟΣ. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2011–2012. – Вип. 6. – С. 322–345).

від Дунаю до Боспорського царства” прокоментував щойно знайдений і надрукований під № 691 давньогрецький напис <sup>2</sup>. Наступного 1917 р. М. І. Ростовцев у “Відомостях Імператорської археологічної комісії” (№ 63) надрукував статтю “Цезар і Херсонес” <sup>3</sup>, у якій виклав розгорнуту аргументацію свого погляду. Отже, ...

1

**Результати дослідження.** На четвертий день до Нон секстилія 707 р. від заснування Міста (2 серпня 47 р. до н. е.) неподалік від понтійського міста Зела легіони Цезаря розтопили армію сина легендарного ворога Риму Мітридата VI Євпатора – боспорського царя

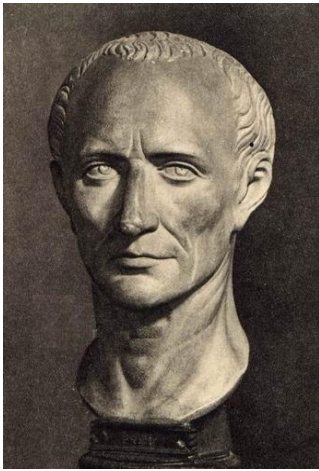


Рис. 1. Гай Юлій Цезар.  
Античний бюст

Фарнака, який спробував заявити свої претензії на батькову спадщину – малоазійські володіння понтійського царства. Цезар, інформуючи Рим про чергову перемогу в листі до свого друга Гая Магія, подарував світу новий афоризм: “*Veni, vidi, vici!*”. Наступного дня римський диктатор, узявши з собою лише легку кінноту, швидко вирушив назад у провінцію Азія. Дорогою він зайнявся розбором спірних справ, визначаючи права царів, тетрархів і міст. Так, соратника і друга Цезаря Мітридата Пергамського за особливі заслуги було проголошено царем і віддано у його володіння одне з галатських князівств, а також Боспор, що належав перед тим Фарнаку. “Таким чином, в особі цього досить дружнього царя він (Цезар) створив для провінцій римського народу оплот супроти варварських і ворожих царів” (Bell. Alex., 78). Найближчим часом після повернення до Риму Цезар склав диктаторські повноваження та провів вибори всіх магістратів на останні три місяці 47 р. Перед

від’їздом на африканську війну Цезаря разом з Марком Емілієм Лепідом було обрано консулом на 46 р., а після перемоги, у серпні 46 р., він пишно відсвяткував четвертий тріумф над Галлією, Єгиптом, Понтом і Африкою та отримав від сенату грандіозні відзнаки, почесні і повноваження. Зокрема, проголошувався диктатором на 10-річний термін так почалася його третя диктатура, й надалі тривав його третій консулат <sup>4</sup>.

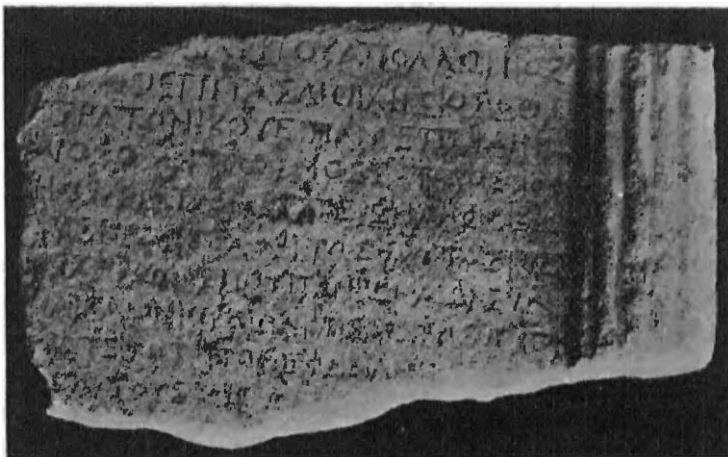


Рис. 2. Фрагмент херсонеської постанови на честь Гая Юлія, сина Теагена, Сатира (IOSPE, I<sup>2</sup>, 691)

З цього розпочинається вже безпосередній відлік нашої історії.

У північно-східній частині Херсонесу (1911 р.) знайдено уламок мармурової плити з давньогрецьким написом – фрагментом постанови на честь Гая Юлія Сатира, сина Теагена (IOSPE, I<sup>2</sup>, 691). У документі йшлося: “Номофілаки ... Ламах, син Даматрія, Аполлоній, син Зета, і дійкет Атаней, син Стратоніка, запропонували: оскільки Гай Юлій, син Теагена, Сатир,

<sup>2</sup> Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae, aliorum locorum a Danubio usque ad regnum Bosporanum. – Iussu et impensis Societatis Archaeologicae Imperii Russici. – Edidit Basilius Latyschev. Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini: Graecae et Latinae. – Petropoli: Acad. Sci. Petropol., MCMXVI (1916). – Vol. I. – Ed. II. – P. 525–528.

<sup>3</sup> Ростовцев М. И. Цезарь и Херсонес // ИИАК. – 1917. – № 63. – С. 1–21.

<sup>4</sup> Утченко С. Л. Юлий Цезарь. – М.: Мысль, 1976. – С. 264, 267, 279.

який отримав громадянство за батьків наших, виконав громадянські обов'язки гідно цій почесті, вирушивши з посольством до Риму в римський сенат і до Гая Юлія Цезаря в період третьої диктатури і третього консулату... ”<sup>5</sup>.

Це початок, єдине що збереглося, дуже інтригуючого документа про відзначення Херсонесом Таврійським місцевого (?) громадянина, якого було наділено також римським громадянством самим Цезарем (про що свідчить *reanomen* і *nomen* Гая Юлія), за здійснення якоїсь дипломатичної місії в столиці тодішньої ойкумени – державному Римі. Пошкоджений прескрипт, відсутність половини мотивувальної, всієї резолютивної й прикінцевої частин херсонеської постанови залишали відкритим питання про мету посольства Гая Юлія Сатира. Проте, масштабність події не викликала сумнівів: віддалений північнопонтійський поліс звертається до світового лідера в ключовий, кризовий момент його історії. Чого ж саме прагнув Херсонес та його (?) посол Сатир від сенату, диктатора і консула в останні місяці 46 р. до н. е.? Це питання стало відправною точкою для історичної реконструкції М. І. Ростовцева.

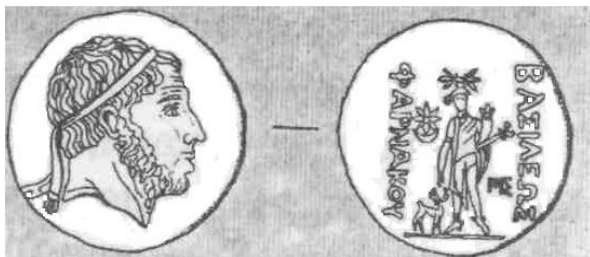


Рис. 3. Фарнак Боспорський (63–47 рр. до н. е.)  
Зображення на царській монеті.

Ситуація на Понті впродовж року після битви під Зелою розгорталася з блискавичною швидкістю: восени 47 р. до н. е. Фарнак гине на Боспорі в зіткненні з силами свого колишнього намісника архонта Асандра, який наприкінці нинішнього або навесні наступного року розправляється і з цезаревим призначенцем Мітридатом (II, VII) Пергамським. Не отримавши від римлян визнання своїх прав на боспорський престол, Асандр, щоб закріпитися при владі, одружується на Динамії, доньці Фарнака й онуці Мі-

тридата VI Євпатора. За таких умов у залежному від боспорських володарів Херсонесі не могли не з'явитися надії отримати свободу й незалежність від Боспорського царства. Адже прецедентів було вдосталь: після 63 р. до н. е. Фанагорія, що перша збунтувалася проти Мітридата VI, була нагороджена Помпеєм автономією, в 47 р. до н. е. Аміс, що постраждав через Фарнака, так само був підтриманий Цезарем. Залишається фактом, що після загибелі Мітридата Пергамського і повернення в Рим Цезар не втрачав зацікавленості в майбутній долі регіону. Необхідність втручання в справи Фракії та плани походу в Парфію змушували його відстежувати ситуацію на Чорноморському узбережжі. Скажімо, близько 45 р. до н. е. в головні порти Південного Причорномор'я – Синопу і, можливо, Гераклею (Strabo. XII, 3, 11; XII, 3, 6; Plin. NH. VI, 2; App. Mithr. 120, 121) – було виведено колонії римських громадян. М. І. Ростовцев зазначає, що в плани Цезаря “могло входити і створення вільного, безпо-

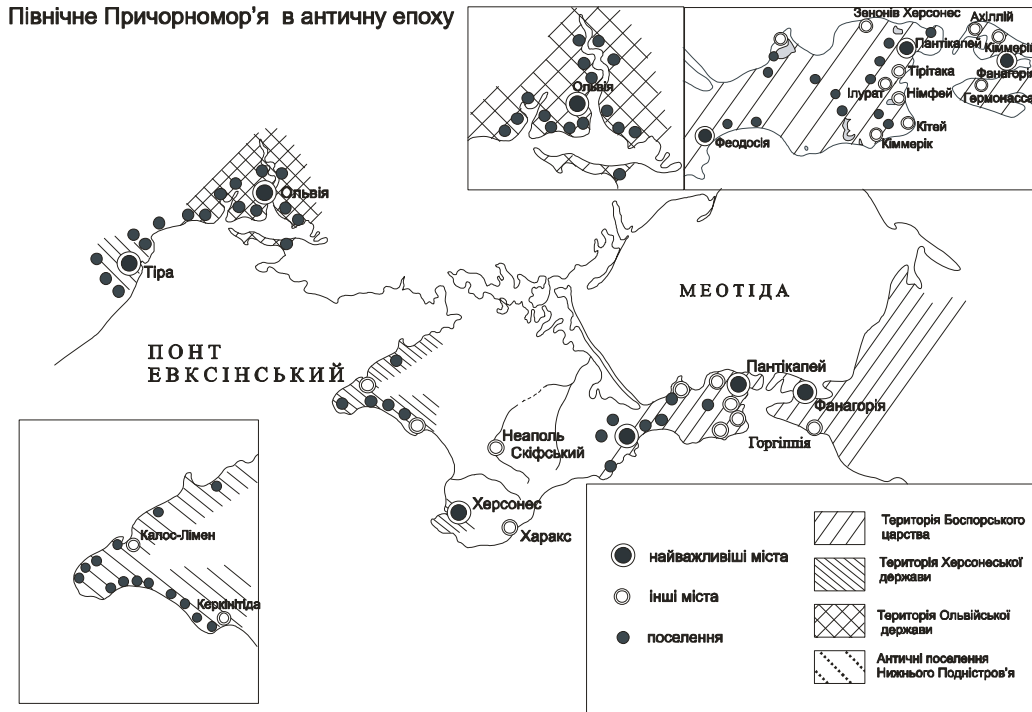
<sup>5</sup> Наводимо текст фрагмента за реконструкцією В. В. Латишева:

1 [Νομοφύλακες . . . . .  
...Λάμαχος Δαμ]α[τ]ρίον, Ἀπολλώνιος  
[Ζήθου κ]αὶ ὁ ἐπὶ τὰς διοικήσεις Ἀθά-  
[ναιος] Στρατονίκου εἴ παν ἐπειδὴ Γά-  
5 [ιος Ἰού]λιος Θ[εο]γ[έ]νον νίος Σάτυρος πολί-  
[τας πα]ηθεις [ἐπι τῶν] πατέρων αἰῶν ἀξίως  
[ἐπολιτε] ὑσατο τὰ[ς] χ[ά]ριτος τατας, πρεσ-  
[βεύσας μ]έχρι [Ῥώμας ποτὶ τὰν Ῥωμαίων συν-  
[κλητον κ]αὶ Γάιον Ἰούλιον Καίσαρα τρίς ὑπατον  
10 [δικτάτορ]ά τε τό τρίτον ἐφ' ὧν . . . . .  
. . . . . ε αὐτους αἰῶν . . .

Див.: *Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini: Graecae et Latinae.* – Petropoli, MCMXVI (1916). – Vol. I. – P. 525–528.

Слово “консулат” та зміст останніх рядків фрагмента не було реконструйовано В. В. Латишевим, проте легко може бути відновлено. Див.: *Ростовцев М. И.* Цезарь и Херсонес. . . – С. 3; *Макаров И. А.* “Первая элевтерия” Херсонеса Таврического в эпиграфических источниках // ВДИ. – 2005. – № 2. – С. 89.

середньо пов'язаного з Римом, міста на протилежному березі Чорного моря, в Криму. Треба пам'ятати, що доля Херсонесу завжди тісно була пов'язана з долею Синопи і особливо Гераклеї”. Тому дуже ймовірно, що Херсонес “міг просити у всемогутнього диктатора повернути йому його свободу”. Виходячи з самого факту встановлення напису Сатиру: “Херсонес не тільки добивався, але й добився свободи”<sup>6</sup>.



Пояснюючи причини відправки в Рим посольства Гая Юлія Сатира, дослідник виходив із припущення, що херсонесці попередньо, в період між битвою при Зелі й поверненням Цезаря додому, вже зверталися до нього. Наслідком цих звернень стали прелімінарні домовленості, що мали остаточно узгоджуватися у “Вічному місті”. Потреба відвідин делегацією Сатира Риму обумовлювалася також юридичною природою всіх відомих нам цезаревих рішень на Сході, пов'язаних із союзними, провінційними й ворожими містами і володарями: хоч вони й оголошувалися особливими едиктами, проте не впливали на остаточне вирішення питань. Після Фарсалу Цезар, диктатор удруге, здобув надзвичайно широкі повноваження (Dio. XLII. 20. 1), але не хотів користуватися ними в другорядних особисто для нього питаннях. Остаточне завершення справи потребувало хоча б формального сенатусконсульта<sup>7</sup>, для чого цезареві контрагенти мали відрядитися до державного Риму. Саме

<sup>6</sup> Ростовцев М. И. Цезарь и Херсонес ... . – С. 16–17.

<sup>7</sup> Сенатусконсульт – “поради”, що дає сенат. Раніше законодавчі функції сенату зводилися до ратифікації своєю *auctoritas* законів (*lex*), прийнятих коміціями. Під кінець республіканської епохи, коли законодавча діяльність коміцій звелася нанівець, сенат переходить до власне законодавчої роботи, розпочавши видавати сенатусконсульти. Законодавча влада сенату набувала визнання поступово й була формально прийнята лише в період принципату, коли Август передав сенату функції, що належали коміціям (Tacit. Art. 1, 15). Видатний римський юрист Гай зазначав, що визнання сили закону за сенатусконсультами було спірним (1.4), натомість Ульпіан (Dig. 1, 3, 9) наполягав: “Немає сумніву, що сенат може творити право”. В республіканський період тексти цих актів починалися зі згадки магістрату, який давав роз'яснення, відображене в сенатусконсульті. Рішення сенаторів, розділені на капітули, закінчувалися словами *consuerunt* чи *consuere*. Називалися вони за іменем консула чи особи, яка їх висунула, або найменування давалося залежно від змісту документа. З часів Адріана текст сенатських постанов відбивав промову принцепса (*oratio*) в сенаті, а функцію сенату було зведено до схвалення волі імператора. У цій формі принцепс проводив через сенат те, що насправді було імператорською законотворчістю. Див. :

такий порядок залагодження справ існував, на думку М. І. Ростовцева, у двох відомих нам ситуаціях. По-перше, це справа мітіленців, які відновили старий договір з Римом та отримали від диктатора додаткові благодіяння (*φιλάνθρωπα*), що була увічнена в серії документів, вигравіруваних на пам'ятнику Потамену в Мітілені (IG. XII. 2. 35). По-друге, це хід вирішення питання про союз з юдеями, порушеного Гірканом II та Антипатром, які були призначені Цезарем первосвящеником і династом відповідно, викладений Йосипом Флавієм у “Юдейських старожитностях” (XIV, 8, 5, 143). М. І. Ростовцев демонструє велику схожість “між серією юдейських і серією мітіленських документів, що доходять до збігу окремих виразів” (IG. XII, 2, 35; Fl. Ios. Ant. Iud. XIV, 25)<sup>8</sup>. Отже, оскільки укладання союзів потребувало формального затвердження в сенаті, хоч усе було в принципі вирішено Цезарем на місці, посольство Сатира й опинилося в 46 р. до н. е. в Римі, де зкупчилася велика кількість депутацій від міст, царів і народів. Діяльність сенату мала бути в цей час надзвичайно напруженою.



Рис. 4. М. І. Ростовцев.

М. І. Ростовцев, блискуче проаналізувавши міжнародну ситуацію в Східному Середземномор'ї, політичну кон'юнктуру в Римі і на Понті, практику нагороджень та військові плани Цезаря, а також імовірні сподівання херсонеситів, (ре)конструює трачені фрагменти документа. Його аналітична модель доповнює мотивувальну частину урочистої псефісми Сатиру: Гай Юлій виявився гідним честі дарованого громадянства, оскільки досягнув нібито головної мети своєї дипломатичної місії – домогтися схвального відгуку на клопотання про повернення свободи. Тобто восени – взимку 46 р. до н. е. римський диктатор (утреге) і консул (утреге) Гай Юлій Цезар дарував Херсонесу елевтерію – надав статус “вільного міста” під римським захистом. Резолютивна частина псефісми, втім, залишилася без пояснень: припущення, чим саме міг бути нагороджений за своє нібито вдале посольство до Риму Сатир, могли б бути найрізноманітнішими. Реконструкція М. І. Ростовцева цілком сплетена з гіпотез та

ймовірностей, вірогідних побудов і конструкційних припущень. Проте легкість, логічність і стрункість моделі видатного дослідника, що ґрунтувалася на синтезі епіграфічних<sup>9</sup> та літературних<sup>10</sup> джерел, настільки сподобалися фахівцям, що лише через п'ять років після публікації статті “Цезар і Херсонес” відразу ж після завершення революційного зламу в Росії гіпотетична модель М. І. Ростовцева отримала матеріальні докази.

## 2

1922 р. О. В. Орешников у праці “Етюди з нумізматики Чорноморського узбережжя” запропонував пов'язати з часами першої, цезаревої, елевтерії Херсонеса, що для багатьох фахівців була все ще ефемерною, декілька монет із написами ΕΛΕΥΘΕ та ΧΕΡΣ ΕΛΕΥΘ

Гарсиа Гарридо М. Х. Римское частное право: Казусы, иски, институты ; пер. с исп. ; отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М. : Статут, 2005. – С. 65.

<sup>8</sup> Ростовцев М. И. Цезарь и Херсонес... – С. 8–9.

<sup>9</sup> Передусім, відомого нам фрагмента про посольство Г. Юлія Сатира (IOSPE, I<sup>2</sup>, 691), написів Динамії і Полемона I (IOSPE, I<sup>2</sup>, 354, 419, 709), пошкоджених написів, де повідомлялося про посольство до Цезаря з Родосу (IG. XII, 1, 57), Мітілені (IG. XII, 2, 30), відомості про податні полегшення з Ефесу (Syll<sup>2</sup>, 347), Пергаму, Хіосу (SIGr. 2215), Карфеї на Кеосі (IG. XII, 5, 556), написи на честь Цезаря з Афін (IG. III, 428; Syll<sup>2</sup>, 346), Мегари (VII, 62), Феспій (VII, 1835), де Цезаря повсюди називають *σωτήρ καὶ εὐεργέτης* – рятівник і благодійник, тощо.

<sup>10</sup> Плутарх, Страбон, Аппіан, Пліній, Йосип Флавій, Лукіан, “Александрійська війна” тощо.

(*Χερσονήσου Ἐλευθέρας*)<sup>11</sup>, через який їх спершу датували, як і весь комплекс монет з тією ж легендою, II ст. н. е., адже відомо, що приблизно в 140-х рр. за правління Антоніна Пія (рис. 16) Херсонес за клопотаннями своєї метрополії Гераклії Понтійської отримав омріяну свободу. Уже О. Л. Бертъе-Делагард (ЗВО РАО, I, табл. I, табл. 1, 2) виділяв їх з однотипних монет із подібним написом через великий розмір та деякі особливості чекана. Йдеться про дві монети: одну, що має на зворотному боці під зображенням бика, що б'є рогами, магістратське



Рис. 5. Дві монети з написом *Χερσονήσου Ἐλευθέρας* окремлені через великий розмір, монограму ПАР і магістратське ім'я Аполлонід із однотипної серії “елевторальних” монет II ст. Монети являють собою комбінацію типів Діви, що влучає списом у лань, і бика, що б'є рогами, (Зограф А. Н. Античные монеты ... – Табл. XXXVII, 1, 2).

ім'я ΑΠΟΛΛΩΝΙΔΟΥ (*Ἀπολλωνίδου*), та другу, що носить монограму ΠΑΡ (ПАР)<sup>12</sup>. О. В. Орешников убачає в цих монетах перехідний місток між однією серією монет III ст. до н. е., у якій було зіставлено разом типи Діви, що влучає в лань, і бика, що б'є рогами, серії, яка тривалий час була в обігу<sup>13</sup>, та елевторальними монетами II ст. н. е. Причому ці поєднані типи Діви й бика після III ст. до н. е. нерідко повторювалися окремо в різних серіях II і навіть початку I ст. до н. е. Отже, за логікою нумізмата, ці типи знову було об'єднано в середині I ст. до н. е. як своєрідну емблему самостійності міста, в спеціальному випуску, що ознаменував отримання свободи. Немає нічого дивного, що через двісті років, цього разу на тривалий час, ці типи було відновлено як постійні зображення певного номіналу серії у зв'язку з отриманням містом довгоочікуваної свободи за імператора Антоніна Пія (138–161 рр.)



Рис. 6. Херсонеські монети “елевторальної” серії. Мідні дупондії, що містять на аверсі Діву, яка влучає в лань, на реверсі – бика, що б'є рогами: 3 – близько 220 р. н. е., 6, 12, 14 – 140–280-і рр. н. е. (Зограф А. Н. Античные монеты ... – Табл. XXXVIII, 3, 6, 12, 14).

<sup>11</sup> Орешников А. В. Этюды по нумизматике Черноморского побережья // ИРАИМК. – 1922. – 2.

<sup>12</sup> Див. : Зограф А. Н. Античные монеты. – М.; Л., 1951. – 263 с. – (МИА, № 16). – С. 153; табл. XXXVII, 1, 2.

<sup>13</sup> Див. : Там само. – Табл. XXXV, 24, 25.

“Елевторальні” монети II ст. н. е., що обов’язково мають напис *Χερσονήσου Ἐλευθέρας*, як правило, розбитий на два боки монети, надзвичайно одноманітні за типами. Вони поділяються на три комбінації: а) бюст “Херсонас” на аверсі, Діва у повний зріст із оленем – на реверсі<sup>14</sup>; б) зображена на повен зріст фігура Асклепія – на одному боці, фігура Гігієї зі змією – на другому<sup>15</sup>; в) фігура Діви, що влучає в лань, викарбувана на лицьовому боці, бик, що б’є рогами, – на зворотному<sup>16</sup>. З трьох комбінацій типів “елевторальних” монет II ст. лише одна – з Дівою і биком – відповідає двом майже аналогічним монетам, що поєднують ті самі типи. Через напис про херсонеську свободу, *Χερσονήσου Ἐλευθέρας*, саме ці монети О. В. Орешников і пов’язав з так званою першою елевтерією середини I ст. до н. е.<sup>17</sup> Одну з них відрізняє від монет II ст. монограма ΠΡ (ΠΑΡ = *Παρθένος* = Діва), другу – магістратське ім’я Аполлонід (*Ἀπολλωνίδου*) на зворотному боці під зображенням бика.

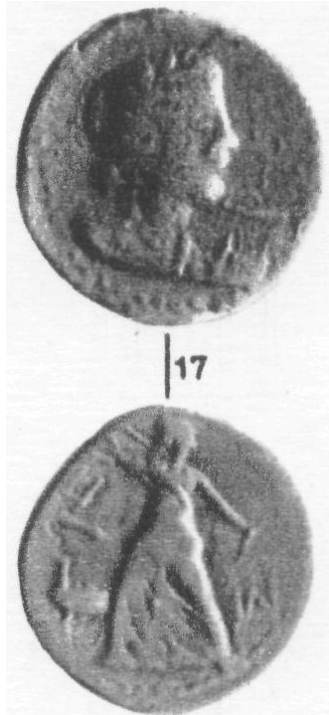


Рис. 7. Херсонеська монета 130–140-х рр., що містить на аверсі бюст богині “Херсонас” з лірою, на реверсі – фігуру Діви у повний зріст із оленем у ніг та монограму ΠΡ, а по краю – напис ΕΛΕΥ (Зограф А. Н. *Античные монеты* ... – Табл. XXXVII, 17)

Виділення саме цих монет із типологічно тотожного комплексу монет “другої елевтерії”, як зазначалося, пов’язано з невідповідністю стилю, фактури й товщини цих монет монетам II ст. н. е. Щодо стилістичних ознак, то в цей час чітко визначеними вони не були, що ж до товщини, точніше розміру, монет, то тут слід придивитися уважніше: поряд із самими типами розмір може розглядатися як один із вирішальних аргументів на користь гіпотези “першої елевтерії”.

1947 р. авторитетний дослідник К. Е. Гриневич у своїй статті “Херсонес і Рим” уже ґрунтує свої міркування, спираючись на гіпотезу М. І. Ростовцева про першу, цезареву, елевтерію<sup>18</sup>.

1951 р. гіпотеза О. В. Орешникова була підтримана і збагачена новими аргументами в праці “Античні монети”, що в цілому написана в 1935–1937 рр. й належала перу померлого в блокованому Ленінграді в січні 1942 р. О. М. Зографу. З 1914 по 1922 р. він працював у нумізматичному підвідділі Московського музею образотворчих мистецтв. Там, а також у Російському історичному музеї в Москві він постійно зустрічався з О. В. Орешниковим, як найбільші номінали в чотири одиниці – сестерції. Проте, серед усіх серій монет часів елевтерії якого завжди називав своїм учителем і думки якого особливо визнавав. Так, із трьох монет “першої елевтерії”, виділених О. В. Орешниковим, одну – з бюстом “Херсонас” з лірою на аверсі та фігурою Діви з оленем на реверсі (табл. XXXVII, 17) – він “повернув” добі “другої елевтерії” (рис. 7).

<sup>14</sup> Там само. – Табл. XXXVII, 16, 20; XXXVIII, 1, 4, 7, 10, 13.

<sup>15</sup> Там само. – Табл. XXXVIII, 2, 5, 8, 11.

<sup>16</sup> Там само. – Табл. XXXVIII, 3, 6, 12, 14.

<sup>17</sup> Дослідник виділив не дві, а три монети першої елевтерії. Третьою була монета, видана О. Л. Бергье-Делагардом (ЗВО РАО, I, табл. I, 4), з бюстом богині “Херсонас” із лірою – на лицьовому боці та фігурою Діви на повний зріст із оленем біля ніг – на зворотньому, де у полі розташовано монограму ΠΑΡ, а по краю – напис ΕΛΕΥ (Зограф А. Н. *Античные монеты* ... – Табл. XXXVII, 17). З огляду на те, що її типи було засвоєно для великого номіналу в чотири одиниці, а її розмір і вага поступалися ім. О. М. Зограф зарахував цю монету до перших випусків “другої елевтерії”, що зберегла ще від попередньої доби монограму Діви (ΠΡ). Див. : Зограф А. Н. *Античные монеты*... – С. 154, 158.

<sup>18</sup> Гриневич К. Э. Херсонес и Рим // ВДИ. – 1947. – № 2. – С. 228–237.



Рис. 8. Херсонеський мідний обол, 80–60 рр. до н. е. (Зограф А. Н. Античные монеты ... – Табл. XXXVI, 21)



Рис. 9. Боспорський мідний обол архонта Асандра (ΑΡΧΟΝΤΟΣ ΑΣΑΝΔΡΟΥ), 47–41 рр. до н. е. (Зограф А. Н. Античные монеты... – Табл. XLIV, 7).

На думку ж О. М. Зографа, Херсонес був зразком такої послідовності. Тому логічніше зарахувати ці випуски до середини – другої половини I ст. до н. е., пов'язавши з “першою”, цезаревою, елевтерією. Взяті в контексті другої половини I ст. до н. е., зіставлені з попередніми мідними оболами мітридатівських випусків (табл. XXXVI, 21) і сучасними боспорськими мідними монетами архонта Асандра (табл. XLIV, 7), ці монети не можуть бути нічим іншим, аніж мідними оболами. А обол, як наполягає О. М. Зограф, спираючись на чеканку Хіосу, прирівнювався до двох ассаріїв, тобто містив у собі дві одиниці, як дупондій. Отже, підсумовує дослідник, і в “першу”, і в “другу” елевтерії монети з тотожними типами представляють і тотожні номінали, різка ж різниця у вазі відбиває падіння за цей майже двохсотлітній проміжок часу основної одиниці<sup>19</sup>.

### 3

Після виходу в світ праці покійного О. М. Зографа генезу гіпотези “першої елевтерії” було завершено: спочатку вона складається в бездоганну теорію, потім розпочинається її блискавичне перетворення на історичний факт. Ось лише поодинокі прояви цього процесу.

1951 р. вийшло друком дослідження О. С. Голубцової “Північне Причорномор'я і Рим на рубежі нашої ери”, в якому вже без зайвих натяків на гіпотетичність викладається перебіг римсько-боспорсько-херсонеських відносин середини I ст. до н. е. відповідно до концепції “першої елевтерії”<sup>20</sup>. Привертають увагу деякі слова, вирази й висловлювання, що використовуються авторкою у викладенні матеріалу. Демонструючи правомірність висновків концепції “першої елевтерії”, О. С. Голубцова у підрозділі “Ставлення Риму до міст Сходу. Союз Цезаря з Херсонесом” використовує такі звороти: “Цезарю, безсумнівно, було вигідне існування тут вільного міста”, “Херсонес, який домагався від римлян свободи, отримав її досить просто”, “немає сумнівів, що Пліній описував стан справ у Херсонесі не в свій час, а дещо раніше, тому що сам там не був...”, “навряд чи херсонесці довірили б якій-небудь особі, яка не мешкала в Херсонесі, очолювати посольство в Римі”, “не виключено також, що Сатир мав значні зв'язки в Римі”<sup>21</sup> (виділення мої – К. К.). Те, що три десяти-

<sup>19</sup> Зограф А. Н. Античные монеты ... – С. 153–154.

<sup>20</sup> Голубцова Е. С. Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры. – М. : Изд-во АН СССР, 1951.

<sup>21</sup> Там само. – С. 70–71.



тиліття перед цим було вірогідним припущенням, гіпотезою, нині просто подавалося в назві структурної частини історичної праці як доведений факт, а відсутність підтверджених джерелами безпосередніх фактів заступається суто мовними, лексико-синтаксичними конструкціями. Заміна у праці О. С. Голубцової доказів мовними конструкціями була обумовлена тим, що потреби в цих доказах, хоч би й непрямих, опосередкованих, уже не відчувалося. Проте кожна мовностилістична формула, що мала б висловлювати впевненість і переконливість, “відгонить” якоюсь ненадійністю. Наприклад, висловлювання щодо легкості отримання містом свободи. Думка вводиться ймовірнісним зворотом “дуже можливо”, проте відразу ж підкреслюється, що елевтерія була здобута “досить просто”, – акцент тут же переноситься на ступінь простоти – *легко-складно* – отримання привілейованого статусу, що завуальовує головне питання: а чи взагалі було надано цю елевтерію? На наступних сторінках О. С. Голубцова, розкриваючи зміст цих подій, спирається на припущення про цезареву елевтерію, як на незаперечний факт дійсності, реальну подію, а не віртуальну, уявлену можливість. Наприклад, викладаючи зміст дуже погано збереженого херсонеського декрету другої половини I ст. до н. е., у якому трапляється вираз *πάτριος Χερσονασίταις ἐλευθερία* (IOSPE, I<sup>2</sup>, 355, 31) – “споконвічна свобода херсонесців” (точніше “прабатьківська, вотчина”), авторка протиставляє неконкретність даних цього фрагментованого декрету нібито безсумнівним положенням концепції цезаревої елевтерії. Вона стверджує: “не можна побачити з декрету IOSPE, I<sup>2</sup>, 355, що місто отримало від Августа привілеї і свободу, як це було місце в епоху Цезаря”<sup>22</sup>. Значимо, що дослідниця протиставляє історичне джерело теорії, синтезованій дослідниками. Якщо ж порівняти рівень збереженості джерел між собою, можна помітити, що на відміну від дійсно дуже пошкодженого, обламано з лівого боку, насиченого великою кількістю лакун № 355, стела з декретом № 691 має незначні пошкодження лише в кількох перших рядках. Але ж вона повністю обламана знизу, десь на останніх рядках мотивувальної частини основного протоколу. З неї ми в принципі не можемо дізнатися зовсім нічого ані про мету, ані про результат посольства Гая Юлія Сатира до Риму, немає там також і самого слова “свобода”, *ἐλευθερία*.

1981 р. на сторінках першого тому академічної десяти томної “Історії Української РСР” покійний академік М. М. Славін залишив кілька переконливих тверджень, що вже не потребували будь-якої аргументації й не містили якихось “зайвих” деталей і міркувань: “Юлій Цезар задовольнив це прохання (про звільнення від влади Боспору – *К. К.*), з приводу чого в Херсонесі було випущено монети з написом “Елевтерас”<sup>23</sup>.

Того ж року в Харкові вийшла друком монографія професора В. І. Кадеєва “Херсонес Таврійський у перших століттях нашої ери”, в якій загалом повторювався набір аргументів М. І. Ростовцева та О. М. Зографа щодо реалій так званої першої елевтерії. Проте херсонеську допомогу Цезарю в боротьбі з Фарнаком автор вважав мало ймовірною, припускаючи участь Херсонеса разом із Фанагорією в повстанні проти Мітридата VI в 63 р. до н. е. На цьому припущенні він спробував відтворити аргументи херсонеських послів, адресовані римському диктаторові: “Нам не відомо, чим мотивували херсонесити своє прохання про дарування їм елевтерії, але, найвірогідніше, вони говорили про свій виступ проти Мітридата і вказували на несправедливість до них Помпея, який надав “свободу” тільки Фанагорії”<sup>24</sup>. У цьому процитованому реченні привертає увагу неймовірно послідовне нанизування одне на одне більш-менш імовірних припущень. Цікава думка про *можливість* участі Херсонеса в антимітридатівському повстанні, що втім не ґрунтується на якихось джерельних даних, породжує ще ефемерніше припущення про зміст *імовірних* херсонеських мотиваційних доказів у *можливій* бесіді з Цезарем у рамках *можливих* переговорів із римлянами про надання місту елевтерії, чого, *вірогідно*, добивалося херсонеське (*можливо*) посольство Гая Юлія Сатира. Виходячи з багатозначності небагатьох джерельних свідчень про між-

<sup>22</sup> Там само. – С. 95.

<sup>23</sup> История Украинской ССР : в 10 т. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 1 : Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (До второй половины XIII века). – С. 233.

<sup>24</sup> Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. – Х. : Вища школа, 1981. – С. 14.

народні відносини в Понті та усвідомлюючи непевність більшості подій і дат, з якими сучасні дослідники пов'язують отримання Херсонесом свободи<sup>25</sup>, В. І. Кадеєв висловив припущення про потребу в неодноразових регулярних підтвердженнях міської свободи у кожного наступного імператора. “Деякі дослідники вважають, що Херсонес був незалежним, однак насправді кожен новий імператор міг підтвердити чи скасувати елевтерію, що й змусило херсонеситів неодноразово добиватися її підтвердження римськими властями”<sup>26</sup>.

1992 р. у статті “Полемон, Херсонес і Рим” Ю. Г. Виноградов, порушуючи питання, до якого моменту продовжується “термін придатності” повідомлення Страбона про те, що “до теперішнього часу”, “і зараз” (*μέχρι νυν, και νυν*) Херсонес перебуває під владою боспорських володарів, зовсім не сумнівається у вірогідності гіпотези “першої елевтерії”, бо виходить із факту надання Цезарем свободи Херсонесу як історичної данини. У зв'язку з цим автор пише: “свідчення Страбона релевантні лише en gros: дані декрету на честь Гая Юлія Сатира IOSPE I<sup>2</sup>, 691 і херсонеської нумізматики однозначно свідчать про те, що в період близько 46–42 рр. Херсонес ненадовго звільнився з-під опіки Боспору, отримавши елевтерію з рук Юлія Цезаря”<sup>27</sup>.

1994 р. у дослідженні В. М. Зубаря “Херсонес Таврійський і Римська імперія. Нариси військово-політичної історії”, присвяченому світлій пам'яті Михайла Івановича Ростовцева, з позицій концепції “першої елевтерії” розглядається весь контекст міжнародних відносин і воєнно-політичних контактів середини – другої половини I ст. до н. е. Не додаючи нічого нового в конструкцію цієї концепції, автор, посилаючись на праці М. І. Ростовцева, К. Е. Гриневича, О. М. Зографа, В. О. Анохіна, В. І. Кадеєва<sup>28</sup>, пропонує свій виклад подальших подій<sup>29</sup>. Слід звернути увагу на його міркування з приводу того, чому повідомлення Страбона про залежність Херсонеса від боспорських володарів (VII, 4, 3; 5, 7), не можна зараховувати до рубежу нашої ери – часу остаточного укладання “Географії”. В. М. Зубар, посилаючись на М. І. Ростовцева<sup>30</sup>, запевняв, що повідомлення Страбона про Північне Причорномор'я ґрунтуються на джерелах IV – початку I ст. до н. е. “Тому в нас зараз немає жодних підстав зараховувати слова Страбона про підкорення міста боспорським царям до пізнішого часу (аніж перша половина I ст. до н. е., доба Мітридата VI – К. К.) та пов'язувати їх з останніми правками тексту “Географії”, які було внесено на початку I ст. н. е. Крім того, якби Страбон використав для опису цих подій пізніші джерела, тоді він мав би згадати й про елевтерію, даровану Цезарем Херсонесу, однак цього немає”<sup>31</sup>. Цей пасаж В. М. Зубаря вражає: для пояснення, навіть уточнення й критики вірогідності повідомлення стародавнього географа використовується факт, який не має підтвердження у жодному джерелі, факт, який створено зусиллями сучасних істориків. Таким чином, можна констатувати, що на 1990-ті рр. концепція цезаревої елевтерії перетворилася з робочої гіпо-

<sup>25</sup> Цілком імовірно, що Херсонес міг відділитися від Мітридата за прикладом Фанагорії 63 р. до н. е. в ході загального повстання, в якому брав участь навіть син понтійського володаря Фарнак. Із визнанням Помпеєм влади останнього, відновлення залежності Херсонеса від Боспору могло мати номінальний характер. Від 46 до 42 рр. до н. е. могла тривати “перша”, або цезарева, елевтерія. Згадка гострої внутрішньої боротьби, “тирана”, “найвеличнішого імператора і сенату”, а також “прабатьківської свободи Херсонеса” в почесному декреті IOSPE, I<sup>2</sup>, 355, датованому В. І. Кадеєвим 29–23 рр. до н. е. (IOSPE, I<sup>2</sup>, 355, 14, 29, 31, 32), дозволяють пов'язувати запровадження нової ери в Херсонесі в 25 р. до н. е. з отримання від Августа елевтерії, а не від “царювання” Диви. У 14 р. до н. е. Рим наполіг на вступі Херсонеса в сіммахію зі своїм ставлеником понтійським правителем Полемоном I, що згодом призвело до залежності від Боспору за наступників Полемона. Хоча формально елевтерія Херсонеса, вірогідно, не скасовувалася. Див. : Кадеєв В. І. Херсонес Таврический ... – С. 13–18.

<sup>26</sup> Там само. – С. 18.

<sup>27</sup> Виноградов Ю. Г. Полемон, Херсонес и Рим // ВДИ. – 1992. – № 3. – С. 130–138.

<sup>28</sup> Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. – XII в.). – К. : Наук. думка, 1977 ; Гриневич К. Э. Херсонес и Рим // ВДИ. – 1947. – № 2. – С. 228–237.

<sup>29</sup> Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. – К. : Киевская академия евробизнеса, 1994. – С. 12–19.

<sup>30</sup> Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. – Пг. : Археологич. комиссия, 1925. – С. 10, 42, 140.

<sup>31</sup> Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя ... – С. 14.

тези на історичний факт, який зусиллями кількох поколінь учених було викликано із уявного світу ідей та введено в реальність історичного минулого.

1998 р. В. М. Зубар в академічній “Давній історії України” чітко й без якихось подробиць зазначав: “не пізніше 46 р. до н. е. херсонеська громада направила до Риму посольство на чолі з Гаєм Юлієм Сатиром. Як наслідок, місту було надано права елевтерії, що й ознаменувало його звільнення від боспорської залежності”<sup>32</sup>. У великому виданні “Херсонес Таврійський у середині I ст. до н. е. – VI ст. н. е. Нариси історії і культури” (2004 р., Інститут археології НАНУ, Херсонеський заповідник) у підрозділі “Перша елевтерія та боспорсько-херсонеські стосунки в третій чверті I ст. до н. е.” глави I розділу I В. М. Зубар знову виклав концепцію М. І. Ростовцева, збагачену аргументацією і припущеннями Ю. Г. Виноградова<sup>33</sup>.

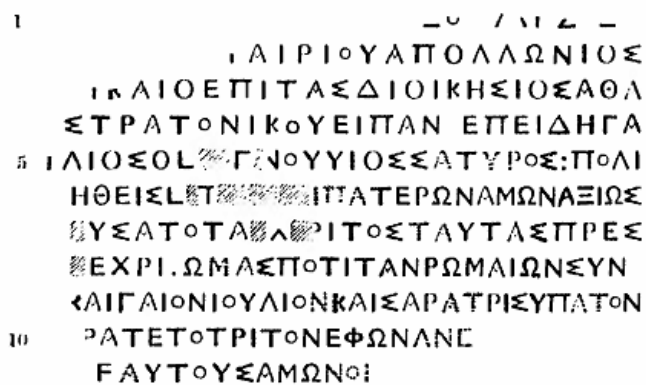


Рис. 10. Прорисовка тексту постанови на честь Гая Юлія, сина Теагена, Сатира (IOSPE, I<sup>2</sup>, 691)

Така думка вважалася безсумнівною, сперечалися лише через те чи мешкав Сатир у Херсонесі постійно (В. М. Зубар), чи вів тільки з ним комерційні справи, мешкаючи десь у південному Понті (В. І. Кадеєв). На нелогічність хронологічної прив’язки – у міській раді й серед магистратів напевно були люди різного віку й навіть різних поколінь, тому в тексті декрету цілком вистачило б згадки про набуте (проксенічне), а не природне громадянство Сатира – тривалий час не зверталось уваги. Ю. Г. Виноградов підійшов до цього виразу інакше: фразу *ἐπὶ τῶν πατέρων αἰσῶν* можна інтерпретувати в сенсі отримав громадянство “у батьків наших”, тобто у громадян Гераклеї, оскільки в деяких херсонеських документах словом “батьки” (*πατερες*) названо громадян метрополії Херсонеса – Гераклеї Понтійської (див., напр.: IOSPE, I<sup>2</sup>, 362, 357). Це означає, що в декреті немає вказівок на похилий вік дипломата та його херсонеське громадянство, що постулювалося М. І. Ростовцевим. Фраза декрету “він виконав громадянські обов’язки достойно цієї почесі, вирушивши з посольством в Рим, у римський сенат та до Гая Юлія Цезаря” (IOSPE, I<sup>2</sup>, 691, 7–9) має вказувати на посольство, відряджене Гераклеєю Понтійською, а не Херсонесом Таврійським, як першим припустив М. І. Ростовцев, а за ним повторили й усі інші. Проте основну ідею М. І. Ростовцева, що призначенням і головною метою посольства було клопотання про незалежність Херсонеса від Боспору, Ю. Г. Виноградов не відкинув, а поглибив. Херсонесити нібито запропонували долучити свій поліс до договору на вірність Риму, пообіцявши Мітридату Пергамському, якого Цезар послав у Таврику на боротьбу з Асандром, свою допомогу у вигляді допоміжних загонів (*auxillia*)<sup>34</sup>. У результаті клопотання громадян херсонесь-

1997 р. у тезах виступу на міжнародній науковій конференції “Цезар, Херсонес і Боспор” Ю. Г. Виноградов першим висловив сумніви щодо давно вже традиційного розуміння місії Гая Юлія Сатира. У написі на честь останнього йдеться: він “отримав громадянство за батьків наших” (IOSPE, I<sup>2</sup>, 691, 5–6). Слідом за М. І. Ростовцевим цю фразу пояснювали так: Гай Юлій був уже літньою людиною, коли очолив згадане в написі посольство, оскільки набув херсонеського громадянства – буквально – за батьків нинішніх магистратів, які відрядили саме це посольство.

<sup>32</sup> Давня історія України : в 3-х т. – К. : Ін-т археології НАН України, 1998. – Т. 2 : Скіфо-антична доба / Бессонова С. С., Гаврилюк Н. О., Зубар В. М. та ін. – С. 381.

<sup>33</sup> Херсонес Таврійський в середині I в. до н. е. – VI в. н. е. : Очерки истории и культуры ; Коллектив авторов ; худ. оформл. В. Носаня. – Х. : Майдан, 2004. – С. 37.

<sup>34</sup> Виноградов Ю. Г. Цезарь, Херсонес и Боспор // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект. Тезисы докладов международной научной конференции. 26 августа – 1 сентября 1997. – Севастополь, 1997. – С. 19–20.

кої метрополії перед Цезарем місту даровано елевтерію, яка, вірогідно, була оформлена у вигляді договору (foedus) на вірність Риму<sup>35</sup>.

Припущення про набуття херсонеситами статусу римських союзників-федератів – це лише припущення, що ґрунтується на ризикованому читанні збережених фрагментів десяти-того й одинадцятого рядків напису, зробленому до того ж не з самого напису – плита була викрадена з Херсонеського музею-заповідника (інв. № 34846) в 1991 р., а з естампажу. Гіпотеза про херсонеську військову допомогу Мітридату Пергамському теж малоімовірна: по-перше, для Цезаря, за умов зміцнення на Боспорі його особистого ставленика, відпадала потреба підтримувати елевтерією залежний від Боспору Херсонес; по-друге, згідно з декретом IOSPE, I<sup>2</sup>, 691, посольство Сатира в Рим припало на третю диктатуру й третій консулат Цезаря, тобто могло тривати максимум із серпня по грудень 46 р. до н. е., що погано узгоджується з хронологією військової акції цезаревого друга проти Боспору. Серед фахівців немає остаточної згоди щодо точного датування боспорської експедиції Мітридата VII (II), проте переважна більшість схиляється до останніх місяців 47 р. до н. е.<sup>36</sup>

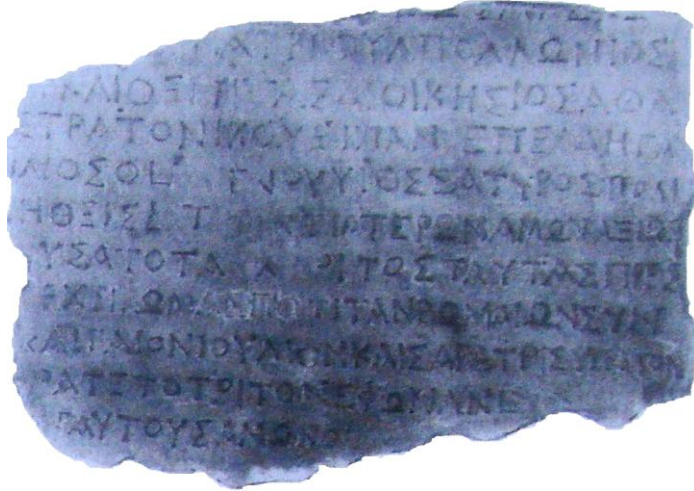


Рис. 11. Естампаж херсонеського декрету на честь Гая Юлія, сина Теагена, Сатира (IOSPE, I<sup>2</sup>, 691). Національний заповідник “Херсонес Тарійський”. Архів

Наприкінці липня 46 р. Цезар повертається переможцем з африканської війни, в серпні проводить грандіозні тріумфи над Галлією, Єгиптом, Понтом і Нумідією, отримує величезні повноваження, зокрема обирається на 10-річну диктатуру (третю?!), а в грудні – вже діє в іспанському воєнному театрі, де йому протистоять значні сили на чолі з Помпеями, Лабієном, Атієм Варом. А це значить, що в Римі у серпні–грудні 46 р., коли найімовірніше посольство Сатира могло зустрітися з Цезарем, грецьким посланцям уже не було потреби пропонувати римлянам збройну підтримку для Мітридата: цезарів

друг, невдалий претендент на боспорський престол був уже мертвий. Проте, якщо вважати, що третю диктатуру Цезар отримав заочно в квітні 46 р. під час африканської війни, а Асандр остаточно закріпився на боспорському престолі лише влітку того ж року<sup>37</sup>, можна

<sup>35</sup> Там само. – С. 20.

Тут помітна явна паралель між турботою Гераклеї про свою давню колонію в середині I ст. до н. е. та в середині II ст. н. е., коли саме за клопотанням гераклейських посланців Геракліда, сина Менесфія, і Прокла, сина Мемнона, імператор Антонін Пій подарував Херсонесу елевтерію (IOSPE, I<sup>2</sup>, 362), після чого в місті протягом II–III ст. було викарбувано декілька серій монет із елевторальною легендою. Між іншим, декрет IOSPE, I<sup>2</sup>, 362 на честь гераклейських послів, як і декрет на честь Сатира, дійшов до нашого часу тільки в половинному вигляді: збереглася лише верхня половина мармурової плити з текстом початкового протоколу та кількома рядками мотивувальної частини основного протоколу. Інакше кажучи, ми знаємо лише, що гераклеоти вшановувалися за те, що “бога нашого і володаря самодержця Тіта Елія Адріана Антоніна посольство просило за нас, ні в чому не знехтувавши, і божественні відповіді, і прихильно надані благодіяння повідомило”, й тільки непрямі докази дозволяють стверджувати, що тоді було здобуто свободу – елевтерію.

<sup>36</sup> Див., напр.: Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1949. – С. 313 ; Голубцова Е. С. Северное Причерноморье и Рим ... – С. 80 ; Анохин В. А. Монетное дело Боспора. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 78.

<sup>37</sup> Анохин В. А. Монетное дело Боспора ... – С. 79.

Ю. Г. Виноградов зазначає, що надання боспорського престолу Мітридату Пергамському могло статися не раніше вересня 47 р. до н. е., оскільки відомості про загибель на Боспорі Фарнака не могли дійти до Цезаря раніше початку цього місяця, коли він ще був у Малій Азії. “Ставленник Цезаря не наважився в зиму, що неминуче насувалася, переправитися через штормове море, але вирішив – як слідує з

говорити про хронологічний збіг посольства Сатира та невдалої операції Мітридата<sup>38</sup>. Тільки в цьому разі треба допустити збіг трьох імовірностей. По-перше, Мітридат VII загинув не наприкінці 47 р., а в першій половині 46 р., що загалом не є чимось нереальним<sup>39</sup>. По-друге, послы чекали на повергнення Цезаря з Африки з квітня до кінця липня 46 р., що також цілком логічно. По-третє, а це вже зовсім не логічно, послы, якимось дивом, від кінця липня – протягом серпня знайшли можливість настільки зацікавити собою Цезаря, що той відірвався від значно важливіших державних справ та низки ледь не безперервних релігійних свят і світських розваг, які супроводжували його чотири (!) тріумфи, та знайшов час і бажання зустрітися з посольством Сатира, дарувати Херсонесу свободу, гарантувати йому римський союз і захист, з удячністю прийняти безцінну (!) херсонеську військову допомогу ... Малоімовірно, погодьтеся. Проте у представників Херсонеса була й інша можливість запропонувати свої послуги Риму і Мітридату Пергамському: це могло трапитися дещо раніше – у серпні – вересні 47 р., тобто у період після битви при Зелі й перед поверненням Цезаря в Рим, коли переможець Фарнака дорогою додому впорядковував справи Сходу, розбираючи клопотання міст, громад і володарів. Або ж якихось прелімінарих домовленостей римлян чи самого Мітридата з херсонеситами могло бути досягнуто наприкінці 47 – в першій половині 46 р. у ході воєнної експедиції на Боспор. Затверджувати в сенаті в 46 р. досягнуті домовленості та нові херсонеські пропозиції й вирушив Гай Юлій Сатур. Але одна справа – це пропозиція надання військової допомоги, інша – реальна участь херсонеських військ у боротьбі Мітридата за боспорський престол, про яку жодних відомостей ми не маємо. Отже, все це залишається лише припущеннями.

На відміну від непідтвердженої гіпотези Ю. Г. Виноградова про херсонеську військову допомогу Мітридату VII, його думка про набуте гераклейське, а не херсонеське громадянство Г. Ю. Сатира виявилася плідною й була сприйнята в історіографії, про що свідчить хоча б згадана вище еволюція позиції В. М. Зубаря.

Тож друга половина 1990-х рр. була піком розгортання гіпотези “першої елевтерії”, коли ніхто не сумнівався в її історичній достовірності. Навіть Ю. Г. Виноградов – один із найвідоміших епіграфістів світу – свої заперечення щодо тлумачення одного з найсуттєвіших висловлювань напису IOSPE, I<sup>2</sup>, 691 виклав у схвальному контексті, намагаючись не відкинути, а уточнити й зміцнити згадану гіпотезу. Але діалектичним чином ці уточнення стали першою тріщиною в до того бездоганній її конструкції.

Підсумовуючи життя й розвиток гіпотези “першої елевтерії”, треба зазначити, що завдяки аргументації Орешникова–Зографа гіпотеза М. І. Ростовцева про “першу”, цезареву, елевтерію Херсонеса в цей час було вже остаточно сформовано, вона давно перебувала в розряді доведених фактів. Така блискуча “кар’єра” гіпотези, що засновувалася на зіставленні й аналізі епіграфічних і наративних джерел та ґрунтувала далекосяжні висновки винятково на логічному конструюванні, була обумовлена, поряд із безперечним авторитетом

---

Діона Касія (47, 26, 5) – серйозно підготуватися до наступної війни. На Боспорі Мітридат Пергамський з’явився, вірогідно, не раніше весни 46 р. і незабаром, як і його нещасливий попередник, загинув від руки того ж Асандра” (Виноградов Ю. Г. Цезарь, Херсонес и Боспор ... – С. 20).

Водночас маємо відомості про військову активність Мітридата VII у кавказькому театрі воєнних дій (Strabo. XI, II, 17; XIII, IV, 3), тож іти на Боспор із Малої Азії він міг не морем, а сухоходом, не чекаючи покращання умов судноплавства у квітні – травні.

<sup>38</sup> Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. ... – С. 36–37.

<sup>39</sup> Діон Касій повідомляє про підготовку в Сирії Цецилієм Бассом помпеянського повстання, пік якої припав на весну 46 р., коли від Цезаря з театру африканської війни надходили найнебезпечніші відомості (Dio Cass. XLVII. 26. 3–4). Коли заходи Басса привернули увагу намісника Сирії Секста Цезаря, той почав виправдовуватися, що збирав війська на допомогу Мітридату Пергамському проти Боспору, що було прийнято на віру офіційними властями, й Басс був звільнений (Dio Cass. XLVII. 26. 5). З цього повідомлення О. Р. Панов робить висновок, що похід Мітридата Пергамського проти Боспору розпочався восени 47 р., коли той оволодів Колхідою, вирішальні військові дії з Асандром припали на початок наступного року і завершилися провалом експедиції Мітридата не пізніше літа 46 р. до н. е. Див.: Панов А. Р. Боспорское царство во внешнеполитических планах Рима в 47–46 гг. до н. э. // ВДИ. – 2008. – № 4. – С. 195–204.

її автора – відкриттям матеріальних фактів, речових доказів на її користь. Монети, які написами ΕΛΕΥΘΕ та ΧΕΡΣ ΕΛΕΥΘ маніфестували дарування місту свободи, дійсно виявилися потужним, важливим аргументом, який можна було “помацати” й небагато що йому протиставити. Належність двох монет з елевторальною легендою до I ст. до н. е. базувалася на характері їх типів, наявності на одній із них імені магістрату, на другій – монограми Діви, головне – спиралася на їхній розмір (діаметр, товщина) і вагу, тобто на їхні характеристики як фізичних тіл. Проте, забігаючи наперед, зазначу: всі ознаки цих монет дозволяють лише виділити їх в окрему групу, відмінну від основного масиву монет “другої”, антонінівської, елевтерії середини II–III ст. н. е. Їхні відмінні риси було відомо давно: я зазначав, що вже А. Л. Бертьє-Делагард виділяв ці монети з інших херсонеських монет із елевторальною легендою. Проте пов’язати їх з конкретною датою історії міста (після 46 р. до н. е.) та з конкретною подією – даруванням Цезарем свободи – виявилось можливо лише після поширення в наукових колах гіпотези М. І. Ростовцева. Інакше кажучи, раніше відомі, але не актуалізовані матеріальні факти (як речові докази) були затребувані тільки після появи ідеальної конструкції – гіпотези “першої елевтерії”, якій вони, здавалося б, бездоганно відповідали, ніби спеціально були для неї створені.

Згодом ми розберемо підстави, що дозволили фахівцям аргументувати зарахування монет до середини – другої половини I ст. до н. е. та пов’язувати з добою Цезаря, але зараз продовжимо стежити за подальшою “біографією” нашої “героїні” – гіпотези “першої елевтерії”.

#### 4

2005 р. у “Віснику древньої історії” з’явилася стаття І. А. Макарова “Перша елевтерія” Херсонеса Таврійського в епіграфічних джерелах”, що знаменувало собою настання кризи віри в достовірність нашої гіпотези, а можливо, й початок її кінця. З чого розпочалася “біографія” гіпотези – з інтерпретації епіграфічних джерел, тим вона може й закінчитися. І. А. Макаров ставить під сумнів основний висновок М. І. Ростовцева про мету, призначення і результати посольства Сатира – клопотання в Римі про свободу Херсонеса від докучливої опіки Боспору та отримання так званої першої елевтерії. Він майже не зупиняється на критиці супутніх аргументів: не цікавиться віднайденими фахівцями фактами і припущеннями або сконструйованими логіко-історичними моделями міжнародних відносин та військово-політичних реалій Східного Середземномор’я, спочатку навіть не заперечує характеристики елевторальних монет, що належать до I ст. до н. е. Окремі невідповідності між гіпотезою та нарративною традицією порівнюються тільки принагідно. Гіпотеза “першої елевтерії” заперечується з неї самої, точніше, з самого тексту напису IOSPE, I<sup>2</sup>, 691, адже І. А. Макаров, слідом за Ю. Г. Виноградовим, виходить з того, що посольство Г. Юлія Сатира – це не херсонеська, а гераклеїська місія, оскільки сам посол був громадянином херсонеської метрополії і всі його дії в Римі, що ставляться йому в заслугу в Херсонесі, належать до дипломатії Гераклеї. І. А. Макаров відкидає запропоновану Ю. Г. Виноградовим реконструкцію рядків 10–11, відповідно до якої текст, що у виданні В. В. Латишева йде після згадки про третю диктатуру Цезаря *εφ’ ὧν*[.....] / [.....] *ε’ αὐτοῦς ἀμῶν* [--], був доповнений і прочитаний у такому вигляді: “...у яких (у сенату й Цезаря – К. К.) він випитав назад наші (законні права?, звернувшись із пропозицією?) до них укласти з нами (з херсонеситами – К. К.) договір про союз”<sup>40</sup>. І. А. Макаров, оглянувши у Національному заповіднику “Херсонес Таврійський” естампаж декрету на честь Сатира, не ризикнув підтвердити відновлення більшої частини тексту рядків 10–11, за Ю. Г. Виноградовим. Більше того, реконструйоване Ю. Г. Виноградовим ключове слово *ομολογία*, на його думку, не засвідчено в епіграфічних пам’ятках як еквівалент латинського *foedus* для означення союзних договорів між Римом і грецькими полісами. У наративах та епіграфіці регулярно використовуються інші терміни: *φιλία*, *συμμαχία*, *συνθήκαι*<sup>41</sup>. Усе це потребує пошуку інших варіантів відновлення й тлумачення рядків 10–11.

<sup>40</sup> Див.: Макаров И. А. “Первая элевтерия” Херсонеса Таврического в эпиграфических источниках // ВДИ. – 2005. – № 2. – С. 86, прим. 18.

<sup>41</sup> Див.: Gruen E. S. The Hellenistic World and the Comings of Rome. – Berkley; Los Angeles, 1984. – P. 731–744.

Вираз  $\epsilon\phi' \acute{\omicron}\nu$ , що надійно читається на початку потрібної нам синтагми, означає І. А. Макаров, слід розуміти в значенні обставин місця (пор. схожу конструкцію в розглянутому вище словосполученні  $\epsilon\pi\acute{\iota} \tau\omicron\nu \pi\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\omicron\nu \acute{\alpha}\mu\acute{\omicron}\nu$ ): “у присутності яких”, “перед якими”. Мається на увазі, безсумнівно, “римський сенат і Цезар”, згадані безпосередньо перед  $\epsilon\phi' \acute{\omicron}\nu$ . Далі можна припускати відновлення, наприклад,  $\acute{\alpha}\nu[\epsilon\nu\epsilon\acute{\omega}\sigma\alpha\tau\omicron]$  – застосування дієслова  $\acute{\alpha}\nu\alpha\nu\epsilon\omicron\delta\mu\alpha\iota$  зі значенням “згадувати”, “нагадувати” добре засвідчено в літературних та епіграфічних текстах, що описують посольства (пор. : Diod. XIV. 19; SEG. 34. 558; IG. XI. 4. 756). Інтерпретація займенника, що безпосередньо йде за  $\acute{\alpha}\nu\tau\omicron\delta\varsigma$  не видається однозначною: Ю. Г. Виноградов мав на увазі римлян, але ж, оскільки посольство на чолі з Сатиром було відряджено громадянами Гераклеї Понтійської, ніщо не заважає бачити в слові  $\acute{\alpha}\nu\tau\omicron\delta\varsigma$  указівку на батьків-гераклеотів. Ключовим словом, відповідно до літер *омікрон* і *йота*, що збереглися після  $\acute{\alpha}\mu\acute{\omicron}\nu$  наприкінці 11 рядка, може бути іменник *οἰκειότης*, який часто вказує на тісні зв'язки між державами: як між союзниками (при цьому згадується зазвичай пара *οἰκειότης και φιλία* – “солідарність і дружба”), так і між колонією і метрополією (у цьому випадку часто фігурує пара *οἰκειότης και συγγένεια* – “солідарність і спорідненість”). Відповідно, маємо дві інтерпретації тексту однаково вірогідні: 1) в ході свого посольства в Рим Сатир указав на родинні зв'язки, що єднають Гераклею Понтійську та її таврійську колонію, 2) у Римі Сатир міг згадати договір про дружбу, укладений херсонеситами і римлянами понад століття тому<sup>42</sup>.

Отже, відповідно до запропонованого І. А. Макаровим прочитання документа, в заслугу гераклеїському послу Сатиру ставиться згадка в римському сенаті таврійського поліса або як колонії і союзника Гераклеї Понтійської, або як держави, пов'язаної у минулі часи союзним договором з римлянами. Одночасно з тексту декрету не впливає, що завданням дипломатичної місії Сатира було отримання для Херсонеса незалежності від Боспору. Про історію Гераклеї цього часу мало що відомо. Так, Страбон повідомляє, що десь у цей час на гераклеїську територію виведено римську колонію (XII, 3, 6). Після організації Помпеєм провінції Понт-Віфінія відновлена Гераклея не отримала статус вільного міста. Мемнон (FrGrHist. 434. F 40) згадує гераклеїське посольство, що добивалося вільного статусу для міста, очікуючи прибуття Цезаря в Рим протягом 12 років. Вважається, що римська колонія на гераклеїській території була відправлена Цезарем після перемоги над Фарнаком у 47 р. Не виключено, що посольство Гая Юлія Сатира пов'язано саме з цією подією<sup>43</sup>.

Своєрідним фінальним акордом в історії злету й падіння гіпотези “першої елевтерії” стала стаття студента історичного відділення Севастопольського філіалу Московського держуніверситету М. І. Тюріна “Херсонес і Боспор у другій половині I ст. до н. е.: від залежності до союзу?”, в якій автор, посилаючись на висновки І. А. Макарова, відмовляється виходити з хрестоматійних положень гіпотези “першої елевтерії”: “...останні дослідження піддають сумнівам погляди, побудовані на читанні даного документа (декрету Сатира – К. К.), що раніше здавалися непорушними. І. А. Макаров переконливо довів, що заслуга Г. Ю. Сатира зовсім не в тому, що він добився елевтерії для Херсонеса, а в тому, що він тільки згадав місто в сенаті. Таким чином, піддано сумніву сам факт, що Цезар дав місту елевтерію”<sup>44</sup>. У наведеному висловлюванні показові та впевненість, з якою постулюється

<sup>42</sup> Йдеться про укладений під римським контролем договір Херсонеса з Фарнаком I Понтійським 179 або 155 р. до н. е. (IOSPE, I<sup>2</sup>, 402). Див. : Макаров І. А. “Первая элевтерия” Херсонеса ... – С. 89, прим. 26; Кузицин В. И. Херсонес и Рим в начале II в. н. э. Первые контакты // Херсонесский сборник. – VII. – Севастополь : Ахтиар, 1997. – С. 87–92; Сапрыкин С. Ю. [Рец. на:] А. Р. Панов. Рим на северо-восточных рубежах: взаимоотношения с государствами Северного Причерноморья и Закавказья в I в. до н. э. – первой трети II в. н. э. – Арзамас : Арзамасский гос. пед. институт, 2008. – 359 с. // ВДИ. – 2010. – № 4. – С. 176–179.

<sup>43</sup> Макаров І. А. “Первая элевтерия” Херсонеса ... – С. 89.

<sup>44</sup> Тюрин М. И. Херсонес и Боспор во второй половине I в. до н. э.: от зависимости к союзу? // Причерноморье. История, политика, культура. Выпуск III. Серия А. Античность и средневековье. Избранные материалы Международных научных конференций “Лазаревские чтения” ; под общ. ред. В. И. Кузицина. – Севастополь : Филиал МГУ в г. Севастополе, 2010. – С. 154.

переконливість доказів російського дослідника, й та готовність, з якою відкидаються “погляди, що раніше здавалися непорушними”, яким, між іншим, через декілька років мало б виповнитися сторіччя. Найвагоміші аргументи І. А. Макарова пов’язані з новим прочитанням давно відомого документа: декрет на честь Сатира отримує зовсім інше звучання завдяки кропіткій лінгвістичній та епіграфічній праці самого І. А. Макарова та вже покійного Ю. Г. Виноградова. Причому московський історик послідовно й детально наводить власні аргументи, демонструючи свою дослідну лабораторію. Навряд чи нашого юного кримського колегу ця “доказова база” має відразу в усьому переконати, вразивши “переконливими доказами”: судячи з кількох грубих помилок у цитуванні давньогрецьких слів, М. І. Тюрін аргументацією І. А. Макарова поки що оволодіти не в змозі. Тож звідки впевненість у переконливості аргументів? Маю думку, що в ґрунтовності й авторитетності самої фігури московського спеціаліста, вагомість якої відчувається й без знання давньогрецької мови. Свого часу саме так авторитет М. І. Ростовцева посприяв тому, що на підтвердження його гіпотези інші авторитетні фахівці швидко відшукали додаткові матеріальні аргументи, після чого гіпотеза “першої елевтерії” розпочала свою тріумфальну ходу сторінками наукових, науково-популярних і навчальних праць.

І. А. Макаров, як було показано вище, відкидає гіпотезу “першої елевтерії” на підставі запропонованої Ю. Г. Виноградовим нової інтерпретації 6 рядка IOSPE, I<sup>2</sup>, 691 – виразу [ἐπι τῶν] πατέρων ἁμῶν – “від батьків наших”, свого прочитання 10–11 рядків, від яких збереглося кілька окремих слів і літер, а також власного відновлення змісту втраченого 12 рядка напису, від якого залишилося лише декілька верхніх гаст окремих літер. І тільки згодом, наприкінці статті, І. А. Макаров критикує додаткові, супутні аргументи на користь гіпотези: атрибуцію двох монетарних типів з елевторальною легендою як монет цезаревої елевтерії, спостереження щодо хронологічної класифікації херсонеських державно-правових актів, що нібито підтверджують припинення боспорського протекторату й повернення херсонеській громаді її легіслативних повноважень у середині I ст. до н. е., та тлумачення в історіографії характеру і сутності запровадження в Херсонесі близько 25/24 р. до н. е. локальної ери – нового херсонеського літочислення. І тільки в останньому абзаці І. А. Макаров нарешті наважується зробити власний висновок, пов’язавши між собою окремі історичні факти й повідомлення наративної традиції. Дослідник пропонує прив’язати повідомлення Плінія Старшого (NH, VI, 85) про надання римлянами свободи херсонеситам до подій римсько-боспорської війни 40-х рр. I ст. н. е., яка спричинила падіння Мітридата VIII (III) і воцаріння його брата Котіса I. Про це, власне, пізніше.

Не слід, утім, вважати, щоб критики І. А. Макарова вистачило для спростування гіпотези М. І. Ростовцева. У статті “Боспорське царство в зовнішньополітичних планах Риму в 47–46 рр. до н. е.” (2008 р.) О. Р. Панов аргументує свою точку зору, ґрунтуючись на гіпотезі першої, цезаревої, елевтерії. У спеціальній примітці він зазначає: “Свіжий погляд на інтерпретацію даного декрету (на честь Сатира. – К. К.), оцінка якого, здавалося б, давно відома, дає І. А. Макаров, який, зокрема, зазначає, що в його тексті не йдеться про те, що метою Сатира була свобода Херсонеса від Боспору. Дійсно, мета посольства, можливо, була ширшою, але все ж таки першочерговим завданням для херсонеситів стало звільнення від боспорського панування”<sup>45</sup>. О. Р. Панов підкреслює, що даруванням свободи Херсонесу Цезар після загибелі свого призначенця Мітридата створював противагу Асандру, який вирішив самовільно захопити владу над Боспорським царством, щойно усунувши також попереднього законного царя Фарнака й римського ставленика Мітридата<sup>46</sup>.

В останньому номері “Вісника древньої історії” за 2010 р. надруковано змістовну статтю Н. А. Фролової і М. Г. Абрамзона “Античні монети Херсонеса Таврійського в зібранні Державного історичного музею”, в якій наведено систематизацію херсонеських монет. У цій систематизації мідні монети з фігурою Діви, яка влучає в лань, і бика, що б’є рогами, з магістратським ім’ям Аполлонід на одній і монограмою ПАР (ΑΡ) на другій

<sup>45</sup> Панов А. Р. Боспорское царство во внешнеполитических планах Рима в 47–46 гг. до н. э. // ВДИ. – 2008. – № 4. – С. 203, прим. 25.

<sup>46</sup> Там само. – С. 202–204.



(рис. 5; за О. М. Зографом – табл. XXXVII, 1, 2), розміщено в підрозділі “Боспорський вплив” і визначено цілком у дусі О. М. Зографа як “оболи після 46 р. до н. е.”<sup>47</sup>

На цьому етапі можна, здається, ставити крапку в біографії нашої гіпотези. Подальші інтерпретації наявного матеріалу безперспективні: варіанти ймовірних реконструкцій утрачених фрагментів тексту декрету на честь Сатира вичерпано через стан джерела – оригінал мармурової плити вкрадено, а інформативні можливості глиняної копії – естампажу вже вичерпано. Використаний епіграфістами естампаж з Херсонеського музею був виконаний, вірогідно, М. М. Скубетовим із суттєвими недоліками: контури літер продавлені на ньому олівцем по-сирому, що не дозволяє з абсолютною надійністю контролювати читання саме в найбільш фрагментарно збережених частинах. Залишається сподіватися, що обмежені можливості джерела буде колись компенсовано завдяки появі нових епіграфічних пам’яток унаслідок нових археологічних розкопок.

## 5

Зараз проаналізуємо інші, не епіграфічні, аргументи на користь досліджуваної гіпотези, і в цьому аналізі виходитимемо з того, що рідкісні монети “першої елевтерії” було атрибуовано О. В. Орешниковим та О. М. Зографом саме на основі гіпотези М. І. Ростовцева, вони не виникли незалежно від неї. Додатковим аргументом для зарахування виділених монет до часів цезаревої елевтерії може розглядатися карбування на реверсі однієї з них магістратського імені. Застосування магістратського імені в середині I ст. до н. е., коли були ще свіжі згадки про цілі серії монет з вибитими на них іменами магістратів, які їх випускали, здається прихильникам гіпотези О. В. Орешникова не таким уже неочікуваним, як для II ст. н. е., коли минула більш ніж двохсотлітня перерва в користуванні цим прийомом<sup>48</sup>. З 330-х рр. і до кінця IV ст. до н. е. на мідних монетах з Дівою, що стоїть на колінах, розвивається прийом поміщення магістратських імен, починаючи з одних лише перших складів (ΚΡΑ, ΑΡΙ) і закінчуючи повними іменами (ΧΟΡΕΙΟ, ΒΑΘΥΛΛΟ тощо). Повністю виписані магістратські імена трапляються й на срібних монетах з типом голови Геракла<sup>49</sup>. Наступною за часом є група мідних монет із добре відомою нам фігурою Диви, що влучає в оленя, і бика, що б’є рогами. Ці монети містять магістратські імена ΔΙΑΓΟΡΑ, ΕΥΔΡΟΜΟ, ΚΛΕΜΥΤΑΔΑ, ΣΥΡΙΣΚΟ, ΘΕΟΧΑΡΙ (рис. 12; за О. М. Зографом – табл. XXXV, 24, 25), які належать до першої половини III ст. до н. е.





Рис. 12. Херсонеські мідні монети, 300–250 рр. до н. е. (Зограф А. Н. Античные монеты ... – Табл. XXXV, 24, 25).

Прийом карбування імені магістрату, відповідального (за О. М. Зографом – табл. XXXVI, 12–14, імена ΜΟΙΡΙΟΣ, ΑΠΟΛΛΩΝΙΟ, ΔΙΟΥΤΙΜΟΥ). Від межі II–I ст. до н. е. в написах на монетах починає переважати скорочене ім’я міста – ΧΕΡ, інколи ΧΕΡΣ або

<sup>47</sup> Фролова А. Н., Абрамзон М. Г. Античные монеты Херсонеса Таврического в собрании Государственного исторического музея (Коллекция А. С. Коциевского) // ВДИ. – 2010. – № 4. – С. 51–95.


<sup>48</sup> Див. : Зограф А. Н. Античные монеты ... – С. 154, 158.

<sup>49</sup> Там само. – С. 148–149.

його повна назва – ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ, а також монограми, наприклад,  або . Нерідкою була чеканка восьмипроменевої зірки, що свідчило про боспорський вплив. Останні названі риси однозначно вказували на перебування Херсонеса під понтійсько-боспорським контролем, тобто на добу Мітридата та його наступників.

Значно пізніше після зникнення магістратських імен на монетах міста поміщаються написи царственої богині Діви. Період “царювання Діви” О. В. Орешников визначав від 25/24 р. до н. е. до середини II ст. н. е., проте ця цікава й не є предметом даної праці.

Поява імені магістрату на монеті (рис. 5; за О. М. Зографом – табл. XXXVII, 2) середини – другої половини I ст. до н. е. – це анахронізм, хоч і допустимий насправді. Імовірність застосування цього прийому, традиційного для кінця IV – кінця II ст. до н. е., в середині – другій половині I ст. до н. е. О. М. Зограф доводить і демонструє за допомогою всього лише логіко-стилістичного звороту: тоді “ще свіжі були згадки про цілі серії монет, що оздоблювалися іменем чиновника, який їх випускав”<sup>50</sup>. За такою логікою, – якщо припустити, що ці монети не належать ані до часів “першої”, цезаревої, ані до часів “другої”, антонінівської, елевтерії, а датуються більш ранньою добою, – поява на них напису про елевтерію може розглядатися як модернізація, але теж припустима. Згадка імені магістрату на монеті середини I ст. до н. е. така ж запізніла, наскільки передчасною може вважатися поява напису про елевтерію на монетах III–II ст. до н. е. Інакше кажучи, обидва припущення рівноцінні й мають однакову доказову силу.

Отже, чому б не припустити, що не магістратське ім’я повернулося на монети середини – другої половини I ст. до н. е., а нагадування про незалежність вільного Херсонеса – ΧΕΡΣ ΕΛΕΥΘ (Χερσονήσου Ἐλευθέρας) з’явилося на монетних випусках, скажімо, першої половини III ст. до н. е. Використання поняття “свобода” (ἐλευθερία) щодо незалежних давньогрецьких громад було цілком поширеним явищем у літературі класичного й елліністичного періодів. У різноманітних джерелах цим терміном визначався стан внутрішньої свободи індивіда або громади, що відрізняється від залежного становища, неволі й рабства. Типові приклади такого слововжитку знаходимо у Платона й Арістотеля. Прикладання категорії “ἐλευθερία” до міжнародно-правового й зовнішньополітичного стану громади чи держави стає більш поширеним у період елліністичних монархій і в римську добу<sup>51</sup>, коли абсолютна більшість грецьких полісів давно втратили реальний суверенітет. Потреба акцентувати на категорії свободи, що відобразилося й на монетному чекані, могла з’явитися ще задовго до встановлення понтійсько-боспорського контролю над Херсонесом. Пов’язано це могло бути, наприклад, із невдалою спробою антидемократичного державного перевороту в Херсонесі, який зазвичай датують межею IV–III ст. до н. е., наслідком чого стала також і поява знаменитої херсонеської громадянської присяги (IOSPE, I<sup>2</sup>, 401). Другим додатковим аргументом для зарахування виділених елевторальних монет до цезаревої доби слугує монограма , яка міститься на другій із означених нами монет (табл. XXXVII, 1). Слід зазначити, що в самому монетному типі, а не як надчеканка, вона вперше з’являється на монетах мітридатової доби, у 80–60-х і 70–60-х рр. I ст. до н. е. (табл. XXXVI, 21, 19). Зворотній бік цих монет, де власне й містилася монограма богині Діви, дає, за словами О. М. Зографа, “найбільш раннє і найбільш близьке до моменту спорудження кумиру відтворення збудованої в III–II ст. до н. е. нової статуї херсонеської Діви”<sup>52</sup>. Розміщення монограми ПАР на монетах “першої елевтерії” було, таким чином, подовженням уже закладеної кілька десятиліть тому традиції. Однак наше припущення про більш раннє походження цих монет зовсім не суперечить імовірності, що й монограма ПАР могла з’явитися значно раніше I ст. до н. е.: типологічно-стилістична одноманітність іконографії Діви, що влучає в лань, на монетах, зарахованих О. М. Зографом до різних епох і номіналів, вражає. Аналогічну нашій фігурі Діви, поряд з якою

<sup>50</sup> Там само. – С. 153.

<sup>51</sup> Колесников К. Слова та визначення: “елевтерія” Херсонеса та “автономія” Тіри // Ейдос. ЕΙΔΟΣ. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2010–2011. – Вип. 5. – С. 417–429.

<sup>52</sup> Зограф А. Н. Античные монеты ... – С. 152.

викарбувано монограму ΠΡ (рис. 5; за О. М. Зографом – табл. XXXVII, 1), бачимо на мідній монеті 300–250 рр. до н. е. (рис. 12; за О. М. Зографом – табл. XXXV, 24), срібній монеті IV–III ст. до н. е.



Рис. 13. Херсонеська монета середини II ст. н. е., що містить на аверсі бюст богині “Херсонас” з лірою та напис *Χερσονη'Ελευθ*, на реверсі – фігуру Діви у повний зріст з луком і з оленем у ніг та напис *Παρθένοϛ* (Зограф А. Н. *Античные монеты...* – Табл. XXXVII, 16).

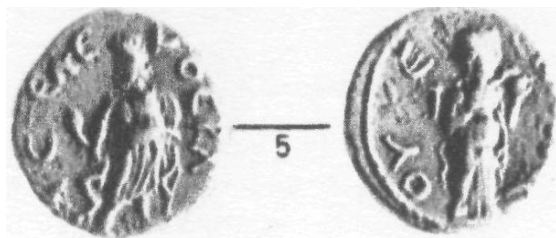


Рис. 14. Одна з херсонеських монет “елевтральної” серії, мідний трессіс, 140–280-і рр. На одному боці зображено Асклепія в повний зріст, на другому – Гігією зі змією (Зограф А. Н. *Античные монеты...* – Табл. XXXVIII, 5)

(табл. XXXV, 21), срібних дидрахмі й драхмі 225–200 рр. до н. е. (за О. М. Зографом – табл. XXXVI, 2, 3), вже добре нам знайомому мідному оболі з іменем Аполлоніда і биком на звороті, якого А. Н. Зограф зараховує до цезаревої елевтерії 46 р. до н. е. (за О. М. Зографом – табл. XXXVII, 2), мідному дупондії 140-х рр. н. е. (за О. М. Зографом – табл. XXXVII, 19), мідному дупондії 140–220-х рр. н. е. (за А. Н. Зографом – табл. XXXVIII, 12), мідному дупондії 220 р. н. е. (за О. М. Зографом – табл. XXXVIII, 3). Отже, чому б і не з’явитися монограмі Діви на мідних монетах з її зображенням у III ст. до н. е., коли розпочалося зростання значення культу цієї богині в Херсонесі, а не за доби Мітридата, коли цей прийом міг бути повторений для підкреслення формальної, ілюзорної незалежності поліса. Від найбільш ранніх монетних серій початку IV ст. до н. е. до великих серій II ст. до н. е. й пізніше, поряд із використанням монетних типів херсонеської метрополії Гераклеї (наприклад, голови Геракла як лицьового боку, а особливо, запозиченого звідти бика, що б’є рогами<sup>53</sup>), найперше місце належить міській богині Діві та її атрибутам – сагайдаку, луку, оленю<sup>54</sup>. Останнє цілком природно, врахову ючи зростання значення культу Діви через зовнішні небезпеки від кінця III ст. і в II ст. до н. е., й приблизно

до цього часу є підстави зарахувати спорудження нової статуї цього божества, що “знайшла відбиття в монетних типах наступних періодів”<sup>55</sup>. Отже, монограма ΠΑΡ на монетах, які пропонується зараховувати до “першої елевтерії”, зовсім не обов’язково має виступати як точна хронологічна вказівка на час карбування, пов’язуючи ці монети чомусь саме з I ст. до н. е.

Як неодноразово зазначалося, головним аргументом щодо атрибуції рідкісних монет з Дівою та биком в часи цезаревої елевтерії був їх особливо крупний розмір. У зв’язку з цим І. А. Макаров, заперечуючи зазначений аргумент, згадує “цікаві міркування Зографа” щодо прирівнювання цих монет – оболів “першої елевтерії” вагою до 15 г – до двох ассаріїв, або одного дупондія<sup>56</sup>. Однак, на думку І. А. Макарова, якщо така ідентифікація справедлива, то вона має слугувати доводом проти зв’язку цих монет з елевтерією 46 р. до н. е.

<sup>53</sup> О. М. Зограф зазначав, що через постійне повернення цього мотиву бик, що б’є рогами, стає особливим херсонеським міським знаком – *παράσημον*. (Там само. – С. 150).

<sup>54</sup> Там само.

<sup>55</sup> Там само.

<sup>56</sup> Сам О. М. Зограф доводить, що ці монети за своїм номіналом є саме оболами, тобто дорівнюють двом одиницям. (Там само. – С. 153). З приводу ідентифікації монет “другої”, або антонінівської, елевтерії II–III ст. з оболами О. М. Зограф писав: “Я бачу в молодшому номіналі, що носить типи Діви, яка влучає в оленя, і бика, дупондій, а не ассарій, по-перше, тому, що й в інших містах, особливо в III ст., значно частіше можна зустріти серію без номіналу в 1 одиницю, ніж без дупондія, по-друге, тому, що за розміром і вагою він більше відповідає цій функції, і, нарешті, тому, що на роль наймолодшого номіналу може претендувати ... монетка з типом бюста “Херсонас” на лицьовому боці і фігури Ніки на зворотному” (Там само. – С. 159).

Справа в тому, що перші емісії відповідного номіналу дупондія вагою, що в середньому варіюється між 11–14 г, датуються лише часом Августа, а саме, після 27 р. до н. е. в Малій Азії (Пергам) й після 18 р. до н. е. в самому Римі. Можна інтерпретувати ці монети як оболі, а тоді або відкинути їх можливий зв'язок з римською системою номіналів, визнавши в цьому випадку, що в нас немає ключа до їх датування, й запропонована дата після 46 р. до н. е. – це лише один із можливих варіантів, або визнати цей зв'язок і датувати монети не раніше часу Августа. За вагою (близько 14–15 г) вони виявляться найближче до номіналу дупондія кінця періоду правління Юліїв-Клавдіїв. Сам І. А. Макаров висуває два загальних спостереження на користь пізньої дати цих монет. Якщо приймати традиційне датування середньою 40-х рр. I ст. до н. е., ми матимемо справу з рідкісною міською емісією на тлі повного панування боспорської монети<sup>57</sup>. З іншого боку, відновлення в Херсонесі місцевого масового чекану на основі римської системи номіналів спостерігається не раніше середини I ст. н. е.<sup>58</sup> У цьому разі ніщо не заважало б помістити ці монети ближче до кінця правління Юліїв-Клавдіїв<sup>59</sup>. Для І. А. Макарова це важливий висновок, оскільки він пропонує пов'язати повідомлення Плінія Старшого про отримання Херсонесом свободи (NH, VI, 85) з подіями римсько-боспорської війни 40-х рр. I ст. н. е. та першими датованими за місцевим літочисленням випусками херсонеського золота й міді (71 р. херсонеської ери) і першим випуском боспорського золота з монограмою Котіса I (342 р. боспорської ери). Досліджувані нами монети “першої елевтерії”, таким чином, ставатимуть матеріальним підтвердженням отримання Херсонесом свободи за допомогою римлянам посадити на боспорський престол Котіса в середині I ст. н. е.<sup>60</sup>

Пропозиція І. А. Макарова зарахувати монети “першої елевтерії” десь до середини I ст. н. е. так само, як і вище наведена думка про можливість датувати так звані монети “першої елевтерії” з Дівною і биком III ст. до н. е., свідчить про методологічну необґрунтованість використання цих монет як доказу на користь гіпотези М. І. Ростовцева. Якщо виходити з апріорного припущення (упередження) про існування чіткої й послідовної залежності між комбінацією типів монет, їх розміром, вагою, номіналом, тоді слід погодитися, що крупні мідні монети (оболі?) з Дівною і биком (рис. 5) відрізняються за фізичними прикметами від основного масиву монет з елевторальною легендою, що зараховані фахівцями до середини II–III ст. н. е., тобто до доби “другої”, антонінівської, елевтерії. Безапеляційне ж зарахування цих оболів (?) до середини – другої половини I ст. до н. е. все ж проблематично. Атрибуція так званих монет “першої елевтерії” часами Цезаря не впливає з тих їхніх фізичних прикмет, за якими ми погодилися, слідом за О. Л. Бертъе-Делагардом (ЗВО РАО, I, табл. I, табл. 1, 2), вилучити їх з “антонінівських” серій середини II–III ст. н. е. Їх атрибуція часами Цезаря пов'язана з обставинами і причинами іншого порядку й походження. Але якщо чіткої залежності між типами, розмірами і номіналами монет, тобто такого високого ступеня їх стандартизації, просто не існує? Тоді монети з елевторальною легендою слід зараховувати до часів, найближчих їм за стилістикою форм, часів, коли Херсонес реально чи номінально насолоджувався зовнішньополітичною незалежністю чи внутрішньою свободою і демократією. Як бачимо, “монетний аргумент” – це досить ненадійний аргумент на користь гіпотези М. І. Ростовцева.

### 6

Зупинімося на низці обставин, які ставлять під сумнів гіпотезу цезаревої елевтерії Херсонеса, та на спробах істориків обійти ці обставини, щоб уникнути сумнівів. Йдеться, отже, про свідчення наративної традиції та пов'язані з ними можливі інтерпретації подальшого перебігу подій після 46/45 р. до н. е. М. І. Ростовцев відразу помітив невідповідність

<sup>57</sup> Див. : *Голенко К. В.* Состав денежного обращения Херсонеса в I в. до н. е. // ВДИ. – 1964. – № 4. – С. 65.

<sup>58</sup> Див. : *Зограф А. Н.* Античные монеты ... – С. 157.

<sup>59</sup> *Макаров И. А.* “Первая элевтерия” Херсонеса ... – С. 90.

<sup>60</sup> Там само. – С. 93.

його нової гіпотези повідомленням стародавніх авторів та запропонував власні варіанти подолання наявних розходжень.

У VII книзі “Географія” Страбона (близько 63 р. до н. е. – близько 23 р. н. е.)<sup>61</sup> йдеться, про те, що після перемоги військ Мітрідата VI над скіфами Скілура і Палака та добровільної передачі Перісадом V боспорського престолу понтійському царю – “від тоді і до нині місто херсонеситів підвладно (*υπήκοος*) володарям (*δυνάσταις*) Боспору” (VII, IV, 3)<sup>62</sup>. Далі (VII, IV, 5) автор описує ту саму політичну ситуацію іншими словами: “... нею (тобто всією Таврикою – *Κ. Κ.*), що занепала внаслідок постійних війн, володіють (*εχουσι*) династи (*δυνάσταις*) Боспору”. І нарешті, ще раз слідом за парантезом з описом облоги Ктенунта, Страбон резюмує: “І тепер уся ця територія (тобто та ж Таврика – *Κ. Κ.*) перебуває під владою боспорських царів (*υπο τοις Βοσπορων βασιλευσιν*), яких саджають на престол римляни” (VII, IV, 7). Гай Пліній Секунд (23/24 – 79 рр. н. е.) у своїй праці “Природна історія” в 37 книгах, завершених у 77 р. н. е., повідомляє, що “гераклеїському Херсонесу римлянами подаровано свободу” (NH, IV, 85)<sup>63</sup>. Отже, свідчення двох давніх авторів по-різному суперечать гіпотезі М. І. Ростовцева: Страбон у добу Августа повідомляє про залежність, що триває й надалі, Херсонеса від боспорських правителів; Пліній мінімум через півстоліття після цього, у часи Веспасіана, твердить, що завдяки римлянам місто таки отримало свою свободу. Обидва свідчення практично неможливо безболісно пов’язати з тезою про цезарів дар свободи Херсонесу.

Існування таких суперечливих повідомлень авторитетних античних учених, якщо й не зовсім ставить хрест на припущенні про дарування Цезарем у 46 р. до н. е. свободи Херсонесу, то принаймні змушує шукати ґрунтовні пояснення. Уже сам автор гіпотези “першої елевтерії” висловлюється, що Пліній у своєму повідомленні про отримання Херсонесом свободи, поза всяким сумнівом, передає не сучасний йому стан, а користується джерелом, поінформованим про дарування місту елевтерії в епоху Цезаря. Цим джерелом міг бути надійний грецький перипл у римській обробці часів пізньої республіки, здійснений, скажімо, Варроном, або переробка цього перипла “в зв’язку з результатами географічних праць епохи Августа”<sup>64</sup>. Таке припущення усуває суперечності між гіпотезою “першої елевтерії” та Плінієм, оскільки його фраза “*mox Heraclea Cherronesus libertate a Romanis donatum*” пов’язується з часами Цезаря, через що, між іншим, здається, що Пліній запізнився зі своїм повідомленням більше ніж на століття. Проте тоді загострюються суперечності між Плінієм і Страбоном. Останній писав у епоху Августа й Тіберія, на 50–80 років раніше за Плінія, що впродовж панування на Боспорі правителів від Асандра до Аспурга Херсонес входив до складу Боспорського царства<sup>65</sup>. Отже, нічого про дарування свободи місту Цезарем цей автор не знає.

<sup>61</sup> “Географія” закінчена близько 7 р. до н. е. або не пізніше 18 р. н. е., близько 20 р. н. е. в текст вносилися остаточні правки й доповнення. Найпізніші хронологічні свідчення щодо Боспору датовані 9/8 р. до н. е. – смертю царя Полемона в полоні в аспургіан та воцарінням Піфодоріди (XI, II, 11; XII, III, 29).

<sup>62</sup> “... ἐξ ἐκείνου δὴ τοῦ χρόνου τοῖς τοῦ Βοσπόρου δυνάσταις ἢ τῶν Χερρονησιτῶν πόλις ὑπήκοος μέχρι νῦν ἐστὶ”. Див. : Scythica et Caucasia. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе / Собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев. – СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1890–1900. – Т. I : Греческие писатели. – Вып. 1–3. – С. 123–124.

<sup>63</sup> “*In ora a Carcine oppida Taphrae, in ipsis angustiis peninsulae, mox Heraclea Cherronesus libertate a Romanis donatum. Megarice vocabatur antea, praecipni nitoris in toto eo tractu custoditis Graeciae moribus, V passuum ambiente muro*”, тобто “На узбережжі від Каркіни – міста: Тафри – на самому перешийку півострова, потім Гераклея Херсонес, якому дарована свобода римлянами. Раніше звався Мегарікою і був найбільш блискучим пунктом на всьому цьому просторі завдяки збереженню грецьких звичаїв, стіни його мають 5000 кроків навкруги” (курсив мій – *Κ. Κ.*). Див. : Scythica et Caucasia. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе / Собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев. – СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1904–1906. – Т. II : Латинские писатели. – Вып. 1–2. – С. 173.

<sup>64</sup> Ростовцев М. И. Цезарь и Херсонес ... – С. 17–18.

<sup>65</sup> Ю. Г. Виноградов порушує питання, до якого моменту тримається “термін придатності” історичних довідок Страбона, й чи можна визнавати достовірними його відомості про взаємини Боспору і Херсонеса на час остаточного редагування “Географії” в 20 р. до н. е. Див. : Виноградов Ю. Г. Полемон, Херсонес и Рим. ... – С. 131.

М. І. Ростовцев, виходячи з того, що встановлений Цезарем на Чорному морі порядок після загибелі диктатора виявився німецьким, припускає, що Марк Антоній відібрав у херсонеситів свободу. Дослідник уподібнює невідому нам ситуацію на півночі Понту розвитку подій на південному березі Чорного моря, про що інформують стародавні автори. Так, Страбон повідомляє, що Антоній підкорив Аміс царям (Strabo. XII, III, 14), можливо, понтійському Дарею, сину Фарнака (App. В. с. V, 75; 39 р. до н. е.), через що в місті виникає смута, з'являється тиран Стратон, і тільки після перемоги при м. Ацій Аміс знову отримав свободу від Августа (Strabo. XII, III, 14). Щось подібне розігрується і в Тавриці: не раніше 42 р. до н. е. Асандр, щойно затверджений на боспорському престолі Марком Антонієм, розпочинає реалізацію своєї експансіоністської програми. На додаток до наявних матеріальних ресурсів він як офіційний спадкоємець Фарнака отримав нарешті юридичні підстави домагатися Херсонеса<sup>66</sup>. У самому місті відбуваються бурхливі події, пов'язані з появою тирана, про що дізнаємося з, на жаль, пошкодженого декрету на честь невідомого херсонеського громадянина, палеографія якого загалом схожа з літерами напису Гая Юлія Сатира (IOSPE, I<sup>2</sup>, 355). Конфлікт нібито врегулювали завдяки підтвердженню, хоча й в обмеженому вигляді, херсонеської елевтерії Августом, унаслідок чого в місті 25/24 р. до н. е. було запроваджено нове літочислення<sup>67</sup>. Крім запропонованої аналогії з відновленням елевтерії Аміса, відомі й інші факти надання елевтерії грецьким містам після перемоги Августа в громадянській війні. Наприклад, у 26 р. до н. е. елевтерію отримав Хіос, у 25 р. до н. е. – Мітілена, а в 19 р. до н. е. – Самос. Август також підтвердив елевтерію, даровану Іліону Цезарем. Отже, прецедентів дарування і підтвердження елевтерії грецьким містам у цей час було немало. А це дозволяє тлумачити запровадження нової ери в 25/24 р. до н. е. в той спосіб, що й Херсонес не було обійдено увагою Августа.



Рис. 15. Золотий статер архонта Боспору Асандра (ΑΡΧΟΝΤΟΣ ΑΣΑΝΔΡΟΥ ΒΟΣΠΟΡΟΥ), випущений у перший рік його правління (за В. А. Анохіним, 50/49 р. до н. е.), ще до прийняття офіційного титулу царя (Анохин В. А. Монетное дело Боспора... – Табл. 9, 221)

Проте все рівно була залежність від боспорської військової допомоги, яка зумовлювалася обмеженістю військових ресурсів Херсонесу та його перебуванням у варварському оточенні, наполягали дослідники, намагаючись чимось пояснити розбіжності між реконструйованим (сконструйованим?) фактом здобуття херсонеситами свободи й повідомленням Страбона про її відсутність. Саме з урахуванням цього розглядаються знайдені в Херсонесі епіграфічні пам'ятки зі згадками боспорських володарів, такі як декрет на честь посла цариці Динамії (IOSPE, I<sup>2</sup>, 354), послання Полемона I (14/13–10/9 рр. до н. е.) раді й народу

<sup>66</sup> М. І. Ростовцев припускає, що й царський статус, і право на Херсонес Асандр купує в Антонія. Див.: Ростовцев М. И. Цезарь и Херсонес ... – С. 18–19. В. М. Зубар, Є. А. Ліньова, Н. О. Сон, описуючи боротьбу Асандра за Херсонес, припускають методологічно виправданим використовувати легендарну історію Гікії з 53-ї глави “Про управління імперією” Константина Багрянородного. Див.: Зубар В. М., Ліньова Є. А., Сон Н. О. Античний світ Північного Причорномор'я: Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1999. – С. 210.

<sup>67</sup> В історіографії по-різному трактують зміст Августового врегулювання. Так, Лешхорн вважає херсонеську еру “ерою елевтерії”, отриманої вперше близько 25 р. до н. е. Див.: Leschhorn W. Antike Ären. Zeitrechnung. Politik und Geschichte im Schwarzmeerraum und in Kleinasien nördlich des Tauros. – Stuttgart, 1993. – S. 66. Більшою обережністю відрізняється позиція В. І. Кадеєва, який писав про підтвердження Августом у 25 р. до н. е. “першої елевтерії”. Див.: Кадеєв В. И. Херсонес, Боспор и Рим в I в. до н. э. – III в. н. э. // ВДИ. – 1979. – № 2. – С. 57; Кадеєв В. И. Херсонес Таврический ... – С. 17. Значно обережнішою й одночасно менш конкретною є позиція В. М. Зубаря, який писав про надання таврійському полісу якихось привілеїв, характер яких не піддається визначенню. Див.: Зубарь В. М. Из истории Херсонеса Таврического на рубеже нашей эры // ВДИ. – 1987. – № 2. – С. 126. Існує багато версій сучасних фахівців на тему причин запровадження нової херсонеської ери. Одні з них вважають цю еру “ерою елевтерії”, інші – “ерою царственої Діви”, враховуючи появу приблизно в ту саму епоху на херсонеських монетах та в офіційних декретах імені “царюючої Діви” – богині Херсонесу.

Херсонеса (IOSPE, I<sup>2</sup>, 704), почесний напис царя Полемона (IOSPE, I<sup>2</sup>, 419)<sup>68</sup>, а також база статуї царя Аспурга (14/15–37/38 pp.) (IOSPE, I<sup>2</sup>, 573). Формою залежності Херсонесу від Боспору могла бути обов'язкова сіммахія (*συμμαχία*) – така сама, що й за Мітридата VI Євпатора. Марк Віпсаній Агріппа, упорядковуючи справи на Понті, цілком свідомо міг сприяти такому розвитку ситуації, щоб захистити інтереси грецького населення за найменшого витрачання римських сил. “Існування цієї *συμμαχία* і дозволило Страбону зарахувати Херсонес до складу Боспорського царства, не зважаючи на формально надану йому Римом свободу”<sup>69</sup>.



Рис. 16. Римський імператор Антонін Пій (138–161 pp.). Зображення на монеті.

Згодом у працях прихильників гіпотези “першої елевтерії” аргументація М. І. Ростовцева уточнювалася, деталізувалася та корегувалася, проте її конструктивне ядро залишалось незмінним. З одного боку, в різний спосіб піддавалася сумнівам синхронність даних античних географів часу написання їх творів, що нібито й тягнуло за собою плутанину в хронології їх повідомлень про залежність чи звільнення Херсонесу. З іншого боку, наголошувалося на короткочасності цезаревої елевтерії та неспроможності Херсонеса втілити в життя даровану свободу. Скажімо, В. М. Зубар намагався уникнути суперечності між інформацією античних авторів та гіпотезою “першої елевтерії” шляхом визнання розглянутих нами повідомлень Страбона про херсонеську залежність від Боспору такими, що засновувалися на застарілому джерелі першої половини I ст. до н. е., коли місто, безумовно, підлягало Мітридатові й Фарнакові<sup>70</sup>, а Ю. Г. Виноградов наголошував на необхідності розглядати повідомлення стародавніх авторів щодо міжнародно-правового статусу Херсонеса у великому масштабі, адже вони “релевантні лише *en gros*”<sup>71</sup>.

Отже, ми побачили, що, усвідомлюючи неоднозначність своєї позиції, М. І. Ростовцев на сторінках тієї ж статті, в якій сформулював припущення про цезарів дар свободи Херсонесу, намітив шляхи усунення виявлених суперечностей чи, точніше, уникнення їх. Так, дослідник наголошував на короткочасності цезаревої елевтерії та на її формалізмі<sup>72</sup>. Ці мотиви, як зазначалося, було підхоплено представниками подальшої історіографічної традиції. Також М. І. Ростовцев означив шляхи пояснення наступних історичних подій. Зокрема, він припускав, що Боспор, у союзницьку залежність якого (*συμμαχία*) повернувся Херсонес за Антонія і Асандра або внаслідок урегулювання доби Августа, проведеного Агріппою, виявився заслабким для місії захисника всієї півночі Понту. Тому Нерон спробував перетворити Боспор у провінцію, а Херсонес – у провінційне формально вільне місто. Смути за Доміціана звели цю спробу нанівець, а посилення Боспору за Траяна могло призвести до нового формального підкорення Херсонеса владі царів, якої місто спромоглося позбутися тільки за Антоніна, коли “увійшло до складу захищеної римськими військами фактично провінційної території, формально отримавши знову свою стару *ἐλευθερία*”<sup>73</sup>.

<sup>68</sup> Традиційно цей напис пов'язується з Полемоном I, але Ю. Г. Виноградов обґрунтував свої сумніви щодо цього, запропонувавши ідентифікувати героя напису з Полемоном II (38–41 pp. н. е.), онуком Першого. Див.: Виноградов Ю. Г. Полемон, Херсонес и Рим ... – С. 137. Утім, таке трактування не було беззастережно прийнято в історіографії. Див.: Макаров И. А. “Первая элевтерия” Херсонеса ... – С. 92, прим. 45.

<sup>69</sup> Ростовцев М. И. Цезарь и Херсонес ... – С. 20.

До речі, симптоматично твердження І. А. Макарова, що нині припущення М. І. Ростовцева про те, що в розглянутий період протекторат Боспору над Херсонесом здійснювався у формі військового союзу (*συμμαχία*), набуло епіграфічного підтвердження. Див.: Макаров И. А. “Первая элевтерия” Херсонеса ... – С. 92.

<sup>70</sup> Зубарь В. М. Из истории Херсонеса Таврического ... – С. 118–119. Проте не варто навіть припускати таку можливість, адже Страбон був чудово інформований про події на Боспорі другої половини I ст. до н. е.

<sup>71</sup> Виноградов Ю. Г. Полемон, Херсонес и Рим ... – С. 131.

<sup>72</sup> Ростовцев М. И. Цезарь и Херсонес ... – С. 19–20.

<sup>73</sup> Там само. – С. 20–21.

Наостанок розглянемо пропозиції щодо виходу з інтерпретаційного тупика, спровокованого розходженням гіпотези цезаревої елевтерії зі свідченнями письмових джерел. Спосіб виходу з цього тупика, як ми щойно побачили, вперше був запропонований самим автором гіпотези. Пропозиції М. І. Ростовцева здобули відгук в історіографії та були розписані наступними поколіннями дослідників. Наприклад, В. І. Кадеєв, писав про короткочасність цезаревої елевтерії, формалізм елевтерії августової та контроль боспорських царів над Херсонесом, завуальований під маркою сіммахії, наголошував на численності херсонеських елевтеріїв. Елевтерія Августа не була реальною, хоча “деякі дослідники вважали, що Херсонес був незалежним”<sup>74</sup>, однак, насправді, кожен новий імператор міг підтвердити чи скасувати елевтерію, що й змушувало херсонеситів неодноразово добиватися її підтвердження римськими властями. Останні ж, виходячи з політичних обставин, то підтверджували “свободу” Херсонеса (особливо коли діяльність боспорських правителів викликала занепокоєння), то скасовували її, волюючи бачити Херсонес залежним від Боспору, тому що не мали достатньо сил для безпосереднього втручання в справи Північного Причорномор’я”<sup>75</sup>.

Розвінчавши гіпотезу першої, цезаревої, елевтерії, І. А. Макаров, щоб урівноважити негативний ефект своєї роботи, мусив запропонувати якусь нову гіпотезу, відмінну від наявних. Дослідник, відкидаючи запропоновану В. І. Кадеєвим<sup>76</sup> атрибуцію фрагментованого декрету IOSPE, I<sup>2</sup>, 355 добою Августа, точніше 20-ми рр. I ст. до н. е., виніс його в межі останньої чверті I ст. до н. е. – першої половини I ст. н. е.: “підстав для більш точного датування я не бачу”<sup>77</sup>. Крім того, контекст у якому в цьому декреті двічі натрапляємо на поняття “елевтерія” (“батьківська свобода”, *πάτριον Χερσονασίταις ἐλευθερία*[v], рядок 31) швидше за все має внутрішньополітичний характер і не пов’язується з рядками, де йдеться про “найвеличчішого імператора”, сенат і римський народ. У резолютивній частині декрету, де мають наводитися почесті нагороджуваної особи, немає спеціальної згадки про елевтерію, а міститься слово “демократія” (*τῆς δαμοκρατίας*), що в цьому контексті виступає її еквівалентом. Отже, немає підстав пов’язувати декрет IOSPE, I<sup>2</sup>, 355 з отриманням Херсонесом незалежності від Боспорського царства.

Поховавши в такий спосіб і гіпотезу августової елевтерії, І. А. Макаров формулює власне припущення. Історик підкреслює, що всі епіграфічні джерела, пов’язані з проблемою “першої елевтерії”, не дозволяють жодне з них упевнено пов’язати з повідомленням Плінія Старшого про те, що римляни дарували свободу Херсонесу (NH, VI, 85), яке є “головним (якщо не єдиним таким) джерелом”. Тоді І. А. Макаров звертається до римсько-боспорської війни 45–49 рр. I ст. н. е. Саме участю херсонеських військ у цьому конфлікті може обумовлюватися початок випуску міським монетним двором золотих статерів із зображенням божеств Херсонас і Діви з луком та списом. Трохи пізніше у місті почалося карбування мідних монет із зображенням Ніки з пальмовою гілкою на реверсі, якими, мабуть, і було ознаменовано перемогу над Мітридатом VIII (II, III)<sup>78</sup>. В. М. Зубар зазначає, між іншим, що, крім права карбування золотої монети, Херсонесу було надано “ще якісь пільги”<sup>79</sup>. У зв’язку з цим І. А. Макаров пропонує звернутися до однієї досить давно висловленої ідеї. Свого часу П. О. Каришковський побачив взаємозв’язок між першими датованими за місцевим літочисленням випусками херсонеського золота та міді (71 р. херсонеської ери) та першими випусками боспорського золота з монограмою Котіса I (342 р. боспорської ери)<sup>80</sup>. Можна припустити, що в такий спосіб у Херсонесі в 46/47 р. н. е. була відзначена незалежність, отримана в нагороду за підтримку Котіса та римлян. Саме з цією подією і слід узгодити згадане Плінієм надання свободи Херсонесу. Припущення П. О. Каришковського,

<sup>74</sup> Сузов Е. Г. Херсонес Таврический. – Свердловск, 1961. – С. 57.

<sup>75</sup> Кадеєв В. И. Херсонес Таврический ... – С. 18.

<sup>76</sup> Его же. Херсонес, Боспор и Рим ... – С. 57; его же. Херсонес Таврический ... – С. 17.

<sup>77</sup> Макаров И. А. “Первая элевтерия” Херсонеса ... – С. 92.

<sup>78</sup> Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса ... – С. 77, 149–150.

<sup>79</sup> Давня історія України ... – С. 384.

<sup>80</sup> Каришковський П. О. Об эре Херсонеса Таврического // КСОАМ. – Одесса, 1961. – С. 111–112.



на думку І. А. Макарова, дозволяє примирити вказівку Плінія (Plin., NH, VI, 85) з інформацією Страбона (VII, IV, 3) та даними херсонеської епіграфіки. Таким чином, “ще якісь пільги” або “ще якісь привілеї, про зміст яких можна лише здогадуватися”, котрі пов’язуються В. М. Зубарем із римською нагородою Херсонесу за допомогу в боспорській війні 40-х рр. I ст. н. е., якраз і може бути визнано “першою елевтерією”<sup>81</sup>. Виходячи з аргументації І. А. Макарова, можна, якщо взагалі не засумніватися в реальності “першої елевтерії”, то принаймні дійти висновку про необхідність перенесення її датування з популярної донедавна дати 46 р. I ст. до н. е. на приблизно 46 р. I ст. н. е.<sup>82</sup>. Проте не слід вважати, що в історіографії не була помічена позиція П. О. Каришковського й тим більше – ймовірні наслідки для Херсонесу римсько-боспорської війни 45–49 рр. н. е. Скажімо, В. І. Кадєєв зазначав, що херсонеські монети цього часу із зображенням Ніки дозволяють погодитися з тим, що Херсонес надав допомогу Риму, прагнучи позбутися боспорської залежності, “це йому вдалося, однак за політичних обставин, що склалися, залишитися автономним він уже не міг і потрапив у залежність від Риму”, “окупація дозволила римським властям активніше втручатися у внутрішні справи Херсонеса, хоча він, за свідченням Плінія, і зберігав статус “свободи”<sup>83</sup>.

Інтерпретація І. А. Макарова, заснована на спостереженнях П. О. Каришковського 1961 р., цікава сама по собі, але аргументована вона не краще й не гірше, ніж інші версії розвитку подій навколо зовнішньополітичного статусу Херсонеса. Єдиною принциповою відмінністю є дійсно те, що історик аргументовано заперечив гіпотезу “першої елевтерії”, від якої відштовхувалися всі його попередники. Проте визнання цієї гіпотези дослідниками аж ніяк не впливало на зміст реконструкцій подальших подій, оскільки тривалість першої елевтерії визнавалася недовгою – десь близько чотирьох років, від 46 р. до приблизно 42 р. до н. е. Пропозиція І. А. Макарова визнати першою елевтерією дарування римлянами свободи Херсонесу, що нібито мало місце під час або після римсько-боспорської війни 45–49 рр. н. е., не має прямого стосунку до його аргументів проти гіпотези цезаревої елевтерії. Це означає, що гіпотеза І. А. Макарова про омолодження першої елевтерії на сто років має однакову доказову силу з версіями інших сучасних фахівців, їх аргументи мають приблизно одну “вагову категорію”. Отже, в умовах дефіциту надійних джерельних даних, за рівної ваги аргументів та подібності інших обставин єдино прийнятно буде визнання можливості існування всіх цих інтерпретацій за умов надійності й несуперечливості їх доказової бази. Таким чином, можна констатувати, що в історіографії проблеми міжнародно-правового статусу Херсонеса середини I ст. до н. е. – середини II ст. н. е. виник справжній позиційний методологічний тупик, вихід з якого можна пов’язати лише зі сподіваннями на розширення інформативної бази за рахунок археологічних знахідок нових історичних джерел або нового прочитання старих, давно відомих джерел.

**Висновки.** Ми простежили генезу гіпотези “першої елевтерії”, її кар’єра дійсно карколомна: вона пододала шлях від припущення, заснованого на ймовірнісних логіко-історичних конструкціях, до незаперечного факту, визнаного науковим співтовариством частиною минулої дійсності. Надання Цезарем свободи Херсонесу у 46 р. до н. е. як реальний історичний факт урахувалося в історичних реконструкціях у різних за жанром і тематикою творах – наукових, науково-популярних, навчальних працях з військово-політичної, економічної, соціальної історії Північного Причорномор’я від 1940-х до 2000-х рр.

Які ж чинники вплинули на таку блискучу “біографію” гіпотези М. І. Ростовцева, які умови сприяли такому її злету? Метафорично можна казати, по-перше, про народження в хорошій родині. Авторитет її батька – Михайла Івановича Ростовцева ніколи ні в кого не

<sup>81</sup> В. М. Зубар задалегідь не сприймає ризикованості таких інтерпретацій, стверджуючи, що “брак у херсонеській нумізматиці цього часу даних про елевтерію не дає змоги припустити, що місту було надано такі широкі права”. На його думку, право золотого карбування, а також інші пільги херсонеська громада отримала у юридичних межах, визначених Августом близько 25/24 р. до н. е. Див. : Давня історія України ... – С. 384.

<sup>82</sup> Макаров І. А. “Первая элевтерия” Херсонеса ... – С. 93.

<sup>83</sup> Кадеев В. И. Херсонес Таврический ... – С. 19, 22.

викликав сумнівів. Навіть тоді, коли в нашій країні посилялися на його праці було небажано, оскільки автор перебував в еміграції, вплив їх ідей – коли прямий, а коли опосередкований – був дуже сильним. 1997 р. Ю. Г. Виноградов у своєму виступі на конференції “Херсонес в античному світі. Історико-археологічний аспект” зазначив: “Рівно 80 років тому в своєму витонченому і, як завжди, багатому ідеями й тонкими спостереженнями есе “Цезар і Херсонес” М. І. Ростовцев, усебічно вивчивши один із новознайдених херсонеських декретів IOSPE, I<sup>2</sup>, 691, поклав, по суті, початок дослідженню дуже цікавої історичної проблеми взаємодії Херсонеса, Боспорського царства і Риму в I ст. до Р. Х.”<sup>84</sup>. Отже, першою причиною успіху гіпотези була авторитетність у світових наукових колах її творця, яка ніколи не ставилася під сумнів, а також глибина й витонченість праці, в якій ця гіпотеза вперше викладалася.

По-друге, продовжуючи нашу метафору, гіпотезі пощастило з “хрещеними батьками”: О. В. Орешников, а за ним О. М. Зограф матеріально забезпечили її майбутнє. Саме зусиллями цих фахівців припущення М. І. Ростовцева було доведено, як доводяться теореми. Запропоновані дослідниками докази було сприйнято як бездоганні, внаслідок чого відбулася трансформація вірогідної теорії в історичний факт. Зіставлення, паралелі, логічні конструкції – весь інструментарій автора гіпотези – все матеріалізувалося, набуло присмаку реальності завдяки кільком нечисленним артефактам. Ці артефакти – речі з реального світу – монети з написом “свобода херсонеситів” – одним махом підтвердили справедливості припущень про дарування місту незалежності. Залишалися лише відділити ці монети від інших значно численніших монет II ст. н. е. з такою ж елевторальною легендою, це зробив ще О. Л. Бертъє-Делагард, та співвіднести їх з добою Гая Юлія Цезаря, що О. В. Орешников та О. М. Зограф з успіхом і зробили. Навряд чи перебільшенням буде думка про те, що саме наявність цих матеріальних аргументів (речових доказів) у вигляді двох елевторальних монет забезпечили тріумфальний перехід гіпотези цезаревої елевтерії в розряд фактів історичної дійсності. Спочатку було *слово* (припущення), але його перетворення (*втілення*) в дійсність стало можливим завдяки появі фізичних (*тілесних*) предметів із реального світу – конкретних матеріальних доказів на користь правдивості цього припущення (*слова*). Вважаю, що не треба нагадувати, яке значення надавалося всьому матеріальному в радянські часи, за яких власне й відбувалася трансформація гіпотези у факт (перевтілення слова в дійсність).

Нарешті, серед умов, що сприяли успіхові перетворення в свідомості представників професійного історичного середовища гіпотези цезаревої елевтерії на факт реальної дійсності, можна назвати прагнення спеціалістів зобразити широкі історичні перспективи Північного Причорномор’я. Йдеться про цілком закономірне бажання істориків уписати минуле своєї країни в загальний контекст подій всесвітньої історії. Пряме відношення, більше того, активна участь у долі причорноморського регіону – цієї північно-східної околиці, цього “ведмежого кутка” середземноморської античної цивілізації – такої масштабної постаті світової історії, як Гай Юлій Цезар – чим не спосіб продемонструвати історичне значення регіону, засіб окреслити його всесвітньо-історичний масштаб.

Епіграфом до цієї праці взято слова відомого українського археолога й історика сарматів Олександра Симоненка про перетворення внаслідок багаторазового цитування (переписування один в одного без звернення до першоджерел) ідеї на науковий фольклор, котрий перебуває поза критикою. Але в ході дослідження, гадаю, вдалося показати дещо більше: не просто перетворення ідеї на “фольк-аксіому”, а створення нового історичного факту з фактично нічого, з праху минулого – фрагментів-залишків історичних джерел. Тому закінчити це дослідження хочу великою цитатою з Хорхе Л. Борхеса: “Математики Тлена стверджують, що сам процес лічби змінює кількість і перетворює її з невизначеної у визначену. Століття і століття ідеалізму не могли не вплинути на реальність. (...) У найстародавніших провінціях Тлену нерідко бувають випадки подвоєння загублених предметів. (...) Ці другорядні об’єкти називаються хренір, і хоч вони мають менш вишукану форму, проте завжди бувають дещо більшими, аніж перші. Донедавна хреніри були тільки побічними дітьми неухважності й забуття. Важко повірити в те, що їхнє методичне продукування почалося не давніше, як сотню років тому. (...) Методичне виготовлення хренірів надало неоціненну допомогу археологам. Воно дозволило їм ретельно дослідити й мало не змінити минуле, яке тепер стало не менш піддатливим і не менш слухняним, аніж майбутнє. Тут цікаво відзначити такий факт: хреніри

<sup>84</sup> Виноградов Ю. Г. Цезарь, Херсонес и Боспор ... – С. 19.

другого й третього ступеня – хреніри, утворені від іншого хрена, хреніри, утворені від хрена, який сам утворений від хрена, – підсилюють відхилення, характерні для початкового хрена; (...) хрени одинадцятого ступеня відзначаються чистотою ліній, що не властиво для хренів первісних. (...) Дивовижнішим і досконалішим за будь-який хрен буває іноді ур – предмет, утворений самонавіюванням, об’єкт, виведений на поверхню надією. (...) Речі подвоюються у Тлені. Але вони мають також тенденцію блякнути і втрачати деталі, коли люди про них забувають. Тут можна навести класичний приклад порога, що існував, поки його мав звичай переступати один жебрак, і перестав бути видимим, коли той помер. Траплялося, що якісь пташки, кінь рятували руїни стародавнього амфітеатру”<sup>85</sup>.

**Умовні скорочення:**

App. Mithr.	<i>Appian. Митридатовы войны // Аппиан Александрийский. Римская история ; пер. с греч. – М. : АСТ, Ладомир, 2002.</i>
App. B. c.	<i>Appian. Гражданские войны // Аппиан Александрийский. Римская история ; пер. с греч. – М. : АСТ, Ладомир, 2002.</i>
Bell. Alex	<i>Цезарь, Гай Юлий. Александрийская война // Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о галльской войне, о гражданской войне, об александрийской войне, об африканской войне. – М., 2005.</i>
Syll <sup>2</sup>	<i>Sylloge inscriptionum Graecarum. – Editio tertia / Ed. Dittenberger G. – Bd. I–IV. – Lipsiae, 1915–1924.</i>
CIGr	<i>Corpus Inscriptionum Graecarum.</i>
D., Dig.	<i>Дигесты Юстиниана ; пер. с лат. ; под ред. Т. Кофанова. – М. : Статут, 2005.</i>
Dio., Dio Cass.	<i>Кассий Дион Коккейан. Римская история. Книги LXIV–LXXX ; пер. с древнегреч.; под ред. А. В. Махлаюка ; комментарии и статья А. В. Махлаюка. – СПб. : Филолог. фак-т СПбГУ ; Нестор-История, 2011. – 456 с. – (Fontes scripti antiqui).</i>
Diod.	<i>Диодор Сицилийский. Библиотека // ВДИ. – 1947. – № 4. Диодор Сицилийський. Исторична бібліотека [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <a href="http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0084&amp;redirect=true">http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0084&amp;redirect=true</a></i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae. Berolini.</i>
IOSPE, I <sup>2</sup>	<i>Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini: Graecae et Latinae / Ed. V. Latyshev. – Ed. II. – Petropoli: Acad. Sci. Petropol., 1916. – Vol. I.</i>
Fl. Ios. Ant. Iud.	<i>Иосиф Флавий. Иудейские древности [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <a href="http://www.vehi.net/istoriya/israil/flavii/drevnosti/index.html">http://www.vehi.net/istoriya/israil/flavii/drevnosti/index.html</a></i>
FrGrHist.	<i>Фрагменты греческих историков (Fragmenta Historicorum Graecorum / Ed. C. Mullerus. P.)</i>
Plin. NH, NH	<i>Гай Плиний Секунд Старший. Естественная история [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <a href="http://annales.info/ant_lit/plinius/index.htm">http://annales.info/ant_lit/plinius/index.htm</a></i>
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum.</i>
Strabo	<i>Страбон. География в 17 книгах / Страбон ; пер., статья и коммент. Г. А. Стратановского ; общ. ред. С. Л. Утченко ; ред. пер. О. О. Крюгер. – М. : Ладомир, 1994. – 943 с.</i>
Tacit	<i>Тацит, Публий Корнелий. Анналы. Малые произведения. История ; пер. с лат. – М. : ООО “Изд-во АСТ” ; “Ладомир”, 2003. – 984 с.</i>
ВДИ	<i>Вестник древней истории.</i>
ЗВО РАО	<i>Записки Восточного отдела Русского археологического общества.</i>
ИИАК	<i>Известия [Императорской] археологической комиссии.</i>
ИРАИМК	<i>Известия Российской Академии истории материальной культуры.</i>
КСОАМ	<i>Краткие сообщения Одесского археологического музея</i>
МИА	<i>Материалы и исследования по археологии СССР.</i>

<sup>85</sup> Борхес Х. Л. Тлен, Укбар, Орбіс Терціус // Борхес Х. Л. Алеф: Прозові твори ; пер. з ісп. / Передмова В. Г. Наріжної; Прим. С. Ю. Борщевського. – Х. : Фоліо, 2008. – С. 171–172.